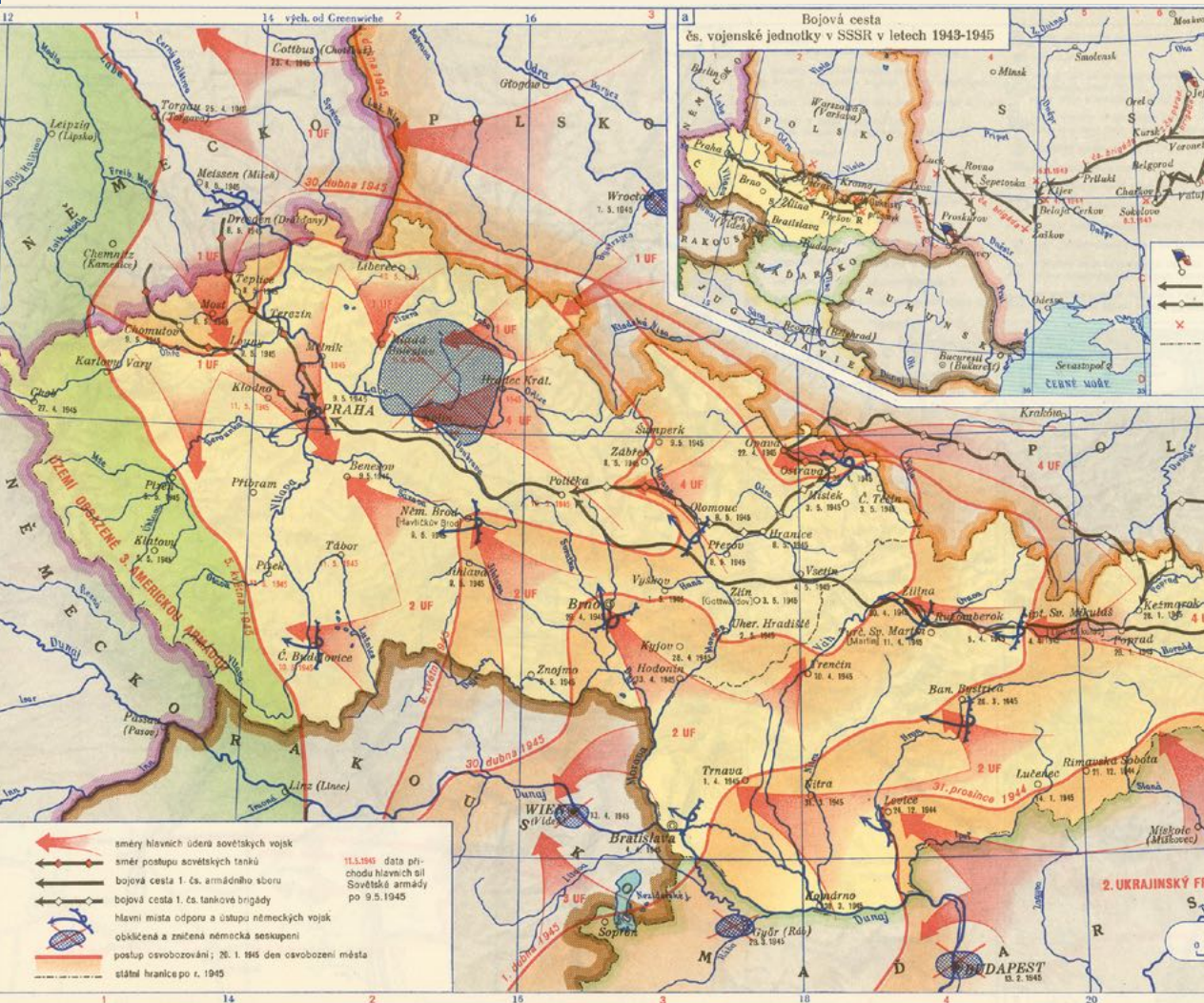

JITKA MOČIČKOVÁ

MAPOVÁNÍ DĚJIN

ROLE DĚJEPISNÝCH ATLASŮ VE STŘEDOEVROPSKÉM PROSTORU 1848–1989

Mapování dějin

Role dějepisných atlasů ve středoevropském prostoru 1848–1989

Jitka Močíčková

Recenzovali:

Zdeněk Beneš (Univerzita Karlova)

Jiří Cajthaml (České vysoké učení technické)

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Redakce Alena Machoninová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2024

© Jitka Močíčková, 2024

ISBN 978-80-246-5796-7

ISBN 978-80-246-5832-2 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod	11
Vývoj a současný stav bádání o dějepisných atlasech	18
Cíle a základní struktura práce	24
Prolog: Nástin vývoje dějepisné atlasové kartografie do první poloviny 19. století	28
1. 1848–1918	32
Dějepisné atlasy ve střední Evropě od první poloviny 19. století do roku 1918	33
Dějepisné atlasy v českých zemích 1848–1918	38
Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v českých zemích v období 1848–1918	39
První český atlas Václava Merklase	42
Atlasy z nakladatelství Bedřicha Tempského	46
Jan Lepař a první původní dějepisný atlas	49
České verze německojazyčných školních dějepisných atlasů	53
Schubertův–Schmidtův atlas	53
Putzgerův atlas	60
Dějepisné atlasy českých historiků	63
Biblické atlasy	76
Původní české školní dějepisné atlasy z počátku 20. století	82
Macháčekův atlas dějin Rakouska	83
Brunclíkův dějepisný atlas pro měšťanky	87
Shrnutí: České dějepisné atlasy v kontextu středoevropské historickokartografické atlasové produkce 1848–1918	90
2. 1918–1948	93
Dějepisné atlasy ve střední Evropě 1918–1945 (1948)	93
Dějepisné atlasy v meziválečném Československu (1918–1938) a jejich dozvuk do roku 1948	98
Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v Československu v období 1918–1948	99
1918–1938	99
1938–1945	108
1945–1948	109

„Reliktní“ školní dějepisné atlasy z období monarchie a jejich kontinuita v meziválečném Československu	110
Labutí píseň Putzgerova atlasu	111
Od rakouského k československému – transformace	
Balcarova–Kameníčková–Horáková atlasu	115
Soubor map ke starším českým dějinám Jana Hockeho	124
Otakar Dorazil a první komerční dějepisný atlas	128
Společný kartografický obraz dějin pro Čechy a Němce?	
Rozmanitost v jednotě atlasů Antona Altrichtera a Jaroslava Lameše	134
Druhá světová válka a emancipace slovenské historické kartografie	146
Shrnutí: Československé dějepisné atlasy v kontextu středoevropské historickokartografické atlasové produkce 1918–1948	148
3. 1948–1989	154
Dějepisné atlasy ve střední Evropě 1945–1989	155
Dějepisné atlasy v Československu v období diktatury KSČ (1948–1989)	164
Výuka dějepisu a vývoj dějepisných didaktických pomůcek v Československu v období 1948–1989	165
Legislativní rámec výuky dějepisu	165
Obsahová náplň a proměny výuky dějepisu	170
Didaktické pomůcky k výuce dějepisu	171
Školní historická kartografie v Československu na rozhraní dvou epoch – nové výzvy a čekání na atlas	175
Revoluční mapování dějin v intencích vrcholného a pozdního stalinismu – Historický atlas revolučního hnutí	178
Školní dějepisné atlasy z přelomu padesátých a šedesátých let	195
Školní atlas československých dějin	196
Školní atlas světových dějin	204
Vědecké atlasy šedesátých a sedmdesátých let 20. století	211
Atlas československých dějin	212
Československý vojenský atlas	226
Archeologický atlas Evropy a Československa	242
Dějiny do kapsy – atlas světových dějin Petra Cafourka	246
Školní dějepisné atlasy tzv. nové koncepce v osmdesátých letech 20. století	253
Shrnutí: Československé dějepisné atlasy v kontextu středoevropské historickokartografické atlasové produkce 1948–1989	264
Závěr	272
Příloha I. České dějepisné atlasy 1848–1918	285
Příloha II. Československé dějepisné atlasy 1918–1948	289
Příloha III. Československé dějepisné atlasy 1948–1989	293

Seznam použitých pramenů	297
Seznam použité literatury	317
Seznam použitých elektronických zdrojů a online databází	324
Seznam zkratk	325
Seznam vyobrazení	326
Seznam grafů a tabulek	329
Rejstřík jmenný	330
Rejstřík místní	336

PODĚKOVÁNÍ

Chtěla bych v první řadě poděkovat Evě Semotanové za vstřícnost, laskavost, množství cenných rad a rovněž za nezměrnou trpělivost při vedení dizertační práce *Dějepisné atlasy 1848–1989 a středoevropský prostor* (obhájena na Katedře pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v roce 2022), ze které vychází tato kniha. Za cenné připomínky a podněty k dalšímu promýšlení tématu děkuji oběma lektorům, Zdeňku Benešovi a Jiřímu Cajthamlovi. Můj dík patří rovněž kolegyním a kolegům z Historického ústavu Akademie věd ČR a Mapové sbírky Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, za pomoc při hledání materiálu i četné rozhovory o dějepisných atlasech. Díky podpoře Herzog-Ernst-Stipendia (Universität Erfurt) jsem měla příležitost podrobněji zkoumat zahraniční atlasy v Justus Perthes Sammlung (Gotha). Ráda bych poděkovala zdejším zaměstnancům (zejména Nancy Kandetzkiové a Janu Peiskerovi) za neúnavnou a vždy pohotovou přípravu materiálu a dále kolegům a dalším stipendistům z Forschungskolleg Transkulturelle Studien / Sammlung Perthes za konzultace a cenné diskuze o atlasové kartografii, zejména Jordaně Dymové (Skidmore College), Zefu Segalovi (Open University of Israel) a Dominiku Keyssnerovi (Universität Erfurt). Za podrobnější informace o polských dějepisných atlasech děkuji Beatě Konopské (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin) a Marku Słońovi (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk).

Za laskavé poskytnutí souhlasu s publikováním reprodukcí atlasů z druhé poloviny 20. století, vydaných Ústřední správou geodézie a kartografie, Kartografickým a reprodukčním ústavem v Praze a Geodetickým a kartografickým podnikem děkuji jejich nástupnickým institucím – Českému úřadu zeměměřickému a katastrálnímu v Praze a společnosti Kartografie Praha. Poděkování náleží rovněž nakladatelství Naše vojsko a Ústavu pro archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy za souhlas s publikováním ukázek z *Československého vojenského atlasu* (1965) a *Archeologického atlasu* (1979).

V neposlední řadě děkuji svým rodičům, manželovi a synům Toníkovi a Jendovi. Bez jejich pochopení a dlouhodobé podpory by tato práce nemohla vzniknout.

Historiae oculus geographia.
Abraham Ortelius (1527–1598)¹

*If historians are spatially illiterate and geographically ignorant,
this will seriously affect their knowledge and understanding of the past.*
Jeremy Black²

¹ Abraham Ortelius: *Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae*, Antverpiae: Officina Plantiniana 1592, titulní list.

² Jeremy Black: *Maps and History. Constructing Images of the Past*, New Haven – London 2000, s. 241.

ÚVOD

Staré mapy, plány a atlasy se dlouhodobě těší badatelské pozornosti a díky své vizuální atraktivitě rovněž značnému zájmu veřejnosti. Dějinám kartografie, interdisciplinárnímu oboru na pomezí historiografie, geografie, kartografie a dalších souvisejících vědních odvětví, se zejména v posledních několika desetiletích podařilo díky modernizaci metod i výraznému rozšíření výzkumných témat a cílů plnohodnotně etablovat (nejen) mezi společenskovědní disciplíny. Také historická kartografie zažívá především od nástupu počítačových technologií a geografických informačních systémů (GIS) v kartografii nebývalý rozkvět. Dějepisné (nebo rovněž rekonstrukční) mapy, ať už v tištěné, nebo digitální podobě, se stávají v humanitních oborech stále častěji vyhledávaným prostředkem pro prezentaci výsledků základního výzkumu i popularizaci vědy.

Jakou pozici však v současné vědě zastávají **dějiny historické kartografie**, které je možno vnímat jako průsečík obou zmíněných disciplín? Před nedávnou dobou trefně poznamenala Sylvia Schrautová, že dějepisné mapy jsou „nevlastními dětmi“ (*Stiefkinder*) map zeměpisných, což lze bez váhání vztáhnout i na oblast atlasů.³ Do jisté míry „macešsky“ byly dějepisné atlasy (ve srovnání se zeměpisnými) přehlíženy již svými současníky z řad odborné veřejnosti, aby byly následně dlouhodobě ignorovány generacemi badatelů, a to jak z řad historiků, tak i geografů a příslušníků dalších vědních oborů.⁴

V první polovině devadesátých let 20. století poukázal Jeremy Black na nedostatečné zpracování této problematiky a dlouhodobé přehlížení významu historického atlasu jako žánru.⁵ Právě díky němu a některým dalším badatelům, zejména v anglofonním a německém prostředí, se tento rodící

3 Sylvia Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte. Geschichtsatlanten im internationalen Vergleich 1860–1960*, Frankfurt – New York 2011, s. 15.

4 Srov. Ludvík Mucha: České historické atlasy, *Sborník Československé společnosti zeměpisné* 66, č. 3 (1961), s. 239: „Snad proto, že dějepisné mapy stojí v jistém smyslu na hranici mezi zeměpisem a dějepisem a že jsou – i ve škole – předmětem jen okrajového zájmu zeměpisců a dějepisců, nebylo historickým atlasům se strany jejich uživatelů nikdy věnováno příliš mnoho pozornosti. Svědčí o tom i překvapivě malý počet referátů při příležitosti jejich vydání, které ještě navíc jsou spíše registrující než kritické a objevují se vlastně jen v časopisech pedagogických, kdežto odborný tisk zeměpisný a dějepisný vydání těchto souborů prakticky opomíjel.“

5 Jeremy Black: *Historical Review. Historical Atlases*, *The Historical Journal* 37, č. 3 (1994), s. 643.

se obor začal pozvolna rozvíjet.⁶ Přesto ani o dvě desetiletí později není dle Sylvie Schrautové důvod k přílišnému optimismu.⁷ Příčiny malého badatelského zájmu o dějepisné atlasy lze spatřovat nejen v podstatně menším počtu vydaných děl tohoto typu v porovnání s atlasy zeměpisnými, ale především v jejich interdisciplinaritě, která je z podstaty věci staví na okraj hned několika vědních disciplín (historiografie, geografie, kartografie, ale rovněž např. didaktiky dějepisu, neboť drtivá většina atlasů byla určena pro potřeby školní výuky). Tvorba a hodnocení dějepisných atlasů jsou proto spjaty s využitím faktografie a metod společenskovědních i přírodovědných oborů a vyžadují alespoň obecný přehled o daných disciplínách.

Na úvod je zapotřebí věnovat pozornost základní, mnohdy i v odborných kruzích nesprávně používané terminologii. Obecně je možno říci, že za *historickou mapu* je označován kartografický dokument, který znázorňuje určitou situaci (události, jevy a procesy) odehrávající se v minulosti. *Historický atlas* je pak souborem historických map, které podávají (více či méně) systematický přehled o historickém vývoji na určitém území v určitém období.⁸ Historickou mapu i historický atlas je možno zařadit mezi tematické kartografické dokumenty. Věnujeme-li se ovšem studiu historického atlasu jako žánru, je třeba terminologické ukotvení pojmů *historická mapa* / *historický atlas* sledovat v širším kontextu vývoje zejména dvou již výše uvedených disciplín – *historické kartografie* (*historical cartography*) a *dějin kartografie* (*history of cartography*), jejichž metody a cíle se při studiu této problematiky vzájemně prolínají. Zatímco *historická kartografie* je v současném odborném diskurzu převážně chápána jako obor rekonstruuující geografické poměry v minulosti, *dějiny kartografie* sledují vývoj lidského poznání světa a představ o něm a způsob jejich grafického vyjádření.⁹ Nutno dodat, že náplň obou zmíněných

6 Srov. kapitola Vývoj a současný stav bádání.

7 S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 11–13.

8 Základní definice poskytují slovníková hesla stěžejních encyklopedických děl zabývajících se dějinami kartografie, např. Johannes Dörflinger: *Geschichtskarte/Geschichtsatlas*, in: Ingrid Kretschmer – Johannes Dörflinger – Franz Wawrik: *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, I. A–L, Wien 1986, s. 265–268; John H. Long: *Historical Atlas*, in: *History of Cartography*, VI. *Cartography in the Twentieth Century*, ed. Mark Monmonier, Chicago 2015, s. 92–93.

9 Definici a rozlišení obou těchto disciplín se jako jeden z prvních podrobně zabýval Raleigh Ashlin Skelton (1906–1970), britský historik kartografie, který usiloval rovněž o etablování dějin kartografie jako samostatného vědního oboru: „Just as ‘historical geography’ is not the same thing as ‘the history of geography’, so we must not confuse ‘historical cartography’ with ‘the history of cartography’ (or ‘cartographic history’). Historical geography and cartography are procedures by which geographical circumstances of the past are reconstructed, or detected in those of the present. The history of geography and the history of cartography trace the development of man’s knowledge and ideas about the earth and the graphic forms in which he has expressed them.“ [„Stejně jako ‘historická geografie’ není totéž co ‘dějiny geografie’, nesmíme zaměňovat ‘historickou kartografii’ za ‘dějiny kartografie’ (nebo ‘kartografické dějiny’). Historická geografie a kartografie jsou postupy, kterými se rekonstruují geografické poměry v minulosti nebo se zjišťují v těch současných. Dějiny geografie a dějiny kartografie sledují vývoj lidských znalostí

disciplín bývá někdy v odborných kruzích zaměňována a může pak vyvolávat jistý terminologický zmatek. Totéž (a mnohem častěji) se děje při vymezení a používání pojmů *historická mapa* a *historický atlas*, u kterých sémantický posun bývá spojen nejen s nedostatečnou znalostí problematiky, ale rovněž variuje v rámci různých jazyků.

Proč je u etablovaného kartografického žánru, kterým historické mapy a historické atlasy bezpochyby jsou, jednoznačná terminologie i po tolika letech stále problematická? Nelze než souhlasit s Matthewem Edneym, podle něhož zásadní problém tkví v přídavném jménu **historický** (*historische*, *historical*). Ten je z lingvistického hlediska možno chápat ve dvou významech, tj. „z minulosti“ i „o minulosti“, což je v případě sledované problematiky bohužel značně nevyhovující. V tomto kontextu totiž **historická mapa** (*historical map* / *historische Karte* / *mapa historyczna* atd.), tedy mapa o minulosti, bývá často zaměňována za **starou mapu** (*old map* / *alte Karte* / *dawna mapa* atd.), tj. mapu z minulosti, kartografický dokument, který v době svého vzniku znázorňoval aktuální situaci, ale dnes již skutečnosti neodpovídá.¹⁰ S tímto jevem se lze poměrně často a v celosvětovém měřítku setkat v mnoha odborných pracích napříč vědeckými disciplínami, nemluvě o standardním zaměňování obou pojmů ve veřejném prostoru.

Zatímco v některých jazycích neexistuje jiná, významově totožná alternativa pro označení tohoto typu kartografických dokumentů, v němčině je k dispozici o něco vhodnější a jednoznačnější označení *Geschichtskarte*.¹¹ Méně jasná je však situace u dějepisných atlasů. Na problematickou terminologii poukazuje Sylvia Schrautová, která zmiňuje, že v německojazyčných pracích často chybí jasné rozlišení mezi termíny *historischer Atlas* a *Geschichtsatlas*. Pro účely své práce je pak, ve světle výše zmíněného bohužel dosti nesystémově, definuje tak, že *historischer Atlas* označuje starý atlas, zatímco *Geschichtsatlas* je dějepisným atlasem.¹²

a představ o Zemi a grafické formy, v nichž je člověk vyjadřoval.“ Překl. aut.], Raleigh Ashlin Skelton: *Maps. A Historical Survey of Their Study and Collecting*, 2. vyd., Chicago 1975, s. 62. O rozdílu mezi oběma disciplínami hovoří rovněž např. Ivan Kupčík: *Alte Landkarten. Von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Ein Handbuch zur Geschichte der Kartographie*, Stuttgart 2011, s. 173; v českém prostředí se tématu nejnověji věnuje Eva Semotanová: *Stará versus historická mapa*, *ArcRevue* 3 (2016), s. 46; Eva Semotanová: *Historická kartografie*, in: *Akademická encyklopedie českých dějin*, V. H/1, ed. Jaroslav Pánek, Praha 2018, s. 80–83 a Eva Semotanová – Jitka Močíčková: *Historická kartografie, Mapový portál Český historický atlas* (online), <http://cha.fsv.cvut.cz/hist-kartografie.php#charakteristika>.

10 Úskalí rozlišování mezi historickou mapou a starou mapou s uvedením problematiky do širšího kontextu Edney trefně glosuje v rámci svého blogu věnovanému dějinám kartografie: Matthew Edney: *Rehabilitating “Historical Map”, Mapping as Proces* (online), 13. 8. 2020, <https://www.mappingasprocess.net/blog/2020/8/13/rehabilitating-historical-map>.

11 I. Kretschmer – J. Dörflinger – F. Wawrik: *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, s. 265.

12 S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 11, pozn. 2.

Čeština používá pro označení kartografických dokumentů „o minulosti“ dvě dvojice termínů – **historická mapa** / **historický atlas** a **dějepisná mapa** / **dějepisný atlas**. Druhou variantu dlouhodobě vnímám jako významově srozumitelnější a jednoznačnější, zejména pro širší publikum, které si pod pojmem dějepisná mapa většinou skutečně představí „mapu o dějinách“ – dějinných událostech a procesech, zatímco pojmy *historická mapa* a *stará mapa* bývají zaměňovány podstatně častěji. V českých odborných kruzích je možné se setkat rovněž s označením **rekonstrukční mapa**, které může být do určité míry chápáno jako synonymum pro mapu historickou. Zde se však nejedná o odborný kartografický termín, ale o pracovní název označující formu, jakou jsou výsledky výzkumu prezentovány. Rekonstrukční mapa v historiografii znázorňuje syntetický soubor poznatků k vybranému tématu, analytickou sondu, komplexní pohled na určitou epochu nebo komparaci jednotlivých témat či období.¹³

Nastíněné terminologické inferno ještě násobí samotná definice pojmu **stará mapa**, procházející nezbytnou transformací, neboť s postupujícím časem se hranice mezi „starým“ a „moderním“ logicky posouvá. Přesto je stále odpověď na otázku „Jak stará je stará mapa?“ v odborné terminologii poměrně konzervativní. Za „starou“ byla dlouho považována mapa vytvořená před prvním systematickým mapováním dané oblasti, tj. cca před rokem 1800, což ostatně odpovídá i mezníku stanovenému obecně pro staré tisky. V průběhu posledních desetiletí se hranice, kdy je mapu ještě možno označit za „starou“, postupně posunula k roku 1850.¹⁴ I zde však existují „regionální“ terminologické nuance. Zatímco např. anglickojazyčné a německojazyčné prostředí je schopné rozlišit *early maps*¹⁵ / *frühe Karten* (tj. mapy vzniklé do roku 1800) jako podmnožinu *old maps* / *alte Karten* (tj. mapy vzniklé přibližně do roku 1850), francouzština a stejně tak i čeština a mnohé další jazyky používají jen jednotný termín *carte ancienne* / *stará mapa*.¹⁶ „Hraniční“ rok 1850 je v rámci humanitních oborů možné v současnosti označit za převážně přijímaný úzus, přičemž přiblížení této hranice směrem k současnosti je

13 E. Semotanová – J. Močíčková: *Historická kartografie*; Eva Semotanová: *Dějiny, současnost a perspektivy rekonstrukčních map*, HG 34 (2007), s. 197–215.

14 Srov. metodika pro katalogizaci starých kartografických dokumentů dle knihovnických pravidel RDA vyvinutá v rámci projektu TEMAP – Technologie pro zpřístupnění mapových sbírek ČR. Metodika a software pro ochranu a využití kartografických děl národního kartografického dědictví (2011–2015) ve spolupráci s Národní knihovnou ČR, prezentovaná rovněž ve formě e-learningu: Markéta Potůčková: *Staré mapy. TEMAP – eLearning. Modul 2.2. Katalogizace starých kartografických tisků a rukopisů dle RDA v MARC 21* (online), http://web.natur.cuni.cz/gis/temap/images/elearning/katalogizace_star_karto_tisky.pdf (3. snímek).

15 Je možné se ještě setkat s termínem *antique maps*, ale spíše okrajově a v nevědeckých publikacích. V komerční sféře je pravděpodobně označení „antique“ lákavějším a úspěšnějším reklamním štítkem než poněkud fádňá „old“. Z lingvistického hlediska však tento pojem implikuje spíše mapu z období antiky.

16 Srov. M. Edney: *Rehabilitating “Historical Map”*.

pravděpodobně jen otázkou času. Např. Ivan Kupčík klasifikoval ve své vlivné práci k dějinám kartografie *alte Karten* jako „více než sto let staré“, čímž posunul mezník k roku 1900. Ani tuto hranici však nepovažuje, a s ním i další badatelé, za fixní nebo neprostopnou.¹⁷ Je totiž evidentní, že i tak zbývá dosti rozsáhlá množina map, které již nejsou aktuální, avšak jsou příliš mladé na to, aby byly označovány jako „staré“. Německá kritická kartografie v tomto ohledu pracuje s termínem *veraltete Karten* (tj. zastaralé mapy), kterým označuje mapy, které nebyly ani aktualizovány, ani nahrazeny jinými. Zvýšené pozornosti si zaslouží definice Terminologické komise Českého ústavu zeměměřického a katastrálního, která perspektivou kartografů starou mapu popisuje jako „mapu vyhotovenou v předchozích dobách (stoletích, historických epochách)“ a starý atlas poněkud květnatěji jako „atlas, vyhotovený v předchozích dobách (stoletích, historických epochách) a prezentující tehdejší stav geografických poznatků“.¹⁸ Byť toto vágní vymezení vykazuje patrné formulační slabiny (Co je předchozí doba? Co je tehdejší stav?), může být pozvánkou k důkladnějšímu promýšlení a redefinování základní terminologie v dějinách kartografie. Ostatně, jak uvádí Eva Semotanová, „z hlediska mapového obsahu lze dokonce za starou mapu považovat každou mapu, která již neodpovídá současnému stavu zobrazeného území, tzn. mapu vydanou před pěti, dvěma či méně lety, pokud mezitím došlo v mapovaném prostoru ke změnám“.¹⁹

Uvažujeme-li o přesnější terminologii v oblasti dějepisných map a atlasů ze staršího období, jeví se jako vhodné označovat tento typ dokumentů jako **staré dějepisné mapy a staré dějepisné atlasy**. Při současné tendenci posunout horní hranici starých map a atlasů minimálně k roku 1900 je možno takto klasifikovat i středoevropské (a v rámci nich i nejstarší české) dějepisné atlasy vzniklé v období 1850–1900 a tento mezník případně dále posouvat, minimálně do poloviny 20. století.

Po nutné terminologické odbočce je však zásadní položit si otázku, jakou roli hraje nebo může hrát historická atlasová kartografie²⁰ v moderní společnosti? Obecně platí, že primárním cílem dějepisných atlasů je transfer vědění – pře-

17 I. Kupčík: *Alte Landkarten*, s. 173; dále např. Eva Semotanová: *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*, Praha 2001, s. 13; Eva Semotanová: Dějepisné mapy – zkrácený obraz historického poznání?, *Z dějin geodézie a kartografie* 19 (2018), s. 7; M. Edney: Rehabilitating “Historical Map”.

18 Stará mapa, Terminologická komise ČÚZK: *Terminologický slovník zeměměřictví a katastru nemovitostí* (online), <http://www.slovníkcuzk.eu/termin.php?&tid=4858&l=stara-mapa>; Starý atlas, Terminologická komise ČÚZK: *Terminologický slovník zeměměřictví a katastru nemovitostí* (online), <http://www.slovníkcuzk.eu/termin.php?&tid=6531&l=stary-atlas>.

19 E. Semotanová: *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*, s. 13.

20 Termín *historická atlasová kartografie* bude v této práci používán jako synonymum pro dějepisnou atlasovou tvorbu. Je odvozen od názvu oboru, tj. historické kartografie. Pojem dějepisná kartografie se v českém prostředí běžně nepoužívá.

dání co možná nejaktuálnějších informací k historickému vývoji na území určitého státu, kontinentu nebo jinak definovaného regionu. Vizualizace dějinných událostí a procesů kartografickou formou napomáhá lépe porozumět prostorovým vztahům, chápat dějiny, které se neodehrávaly kdesi ve vakuu, ale ve zcela konkrétním geografickém prostředí, v časoprostorových souvislostech. Pokud však budeme na dějepisné atlasy pohlížet pouze jako na média, která jsou výstupem vědecké nebo popularizační práce, zprostředkovávající uživatelům kartografickou formou soudobý stav poznání, přicházíme o jejich druhou, podstatně zajímavější, subtilnější a na první pohled méně patrnou dimenzi. Vystihuje ji již Armin Wolf, když upozorňuje na proměnlivost zprostředkovaného obrazu dějin v různých dobách a vzápětí dodává, že dějepisné atlasy sice „předstírají, že mapují minulost, ale ve skutečnosti mapují historické vědomí své doby“.²¹ Diachronní pohled lze v tomto případě zároveň kombinovat se synchronním, neboť tyto obrazy dějin se nemění jen v čase, ale jsou podmíněné geograficky, případně etnicitou či ideovými principy autora.²²

Je nesporné, že vnímání dějinného vývoje je zásadním způsobem ovlivňováno aktuálním politickým, společenským i kulturním prostředím. V případě většinové populace je tradičně spojeno také se vzdělávací sférou, konkrétně s výukou dějepisu. Historiografie a s ní i školní dějepis se, zejména v obdobích politické nestability nebo během totalitních a autoritativních režimů, zpravidla dostává do centra zájmu vládnoucí moci a nezřídka se, na rozdíl od jiných „apolitických“ oborů, stává instrumentem používaným k ovlivňování veřejného mínění.²³ V případě převratů a změn režimů se dobrovolně či nuceně adaptuje na nové podmínky, „vypořádává se s minulostí“ a reviduje dějinný obraz, zatímco mnohé jiné disciplíny bývají výraznějších dopadů politických turbulencí ušetřeny. Nabízí se kupříkladu otázka, jak zmatený

21 Armin Wolf: What Can the History of Historical Atlases Teach? Some Lessons from a Century of Putzger's "Historischer Schul-Atlas", *Cartographica* 28, č. 2 (1991), s. 21: „History mapped at different times is mapped in very different ways in these atlases which pretend to map the past, **but in reality map the historical consciousness of their time.**“ [„Dějiny mapované v různých dobách jsou v těchto atlasech, které předstírají, že mapují minulost, **ale ve skutečnosti mapují historické vědomí své doby**, mapovány velmi odlišným způsobem.“] (Přeloženo a zvyrazněno autorkou.) Podobně J. Black: *Maps and History*, s. 241 uvádí dvojí roli dějepisných atlasů, umožňujících pochopit současně „past scholarship and scholarship of the past“ [„bádání v minulosti a bádání o minulosti“, překl. aut.].

22 Analogicky lze tentýž jev sledovat na učebnicích dějepisu – českojazyčné a německojazyčné meziválečné učební pomůcky v Československu např. dosti odlišně pohlížely na historický vývoj česko-německých vztahů. Srov. Dana Šmajstrlová: *Učebnice dějepisu a občanské nauky v období první republiky (1918–1938). Srovnání českého a německého školství*, dizertační práce, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Olomouc 2020, s. 112–115.

23 Srov. Zdeněk Beneš: Co je školní dějepis a co s ním? Dějiny ve škole a škola jako historická dílna, in: *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, ed. Magdalena Šustová, Praha 2010, s. 13–24; František Morkes: Dějepis jako dobrodružství poznání, in: *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, s. 31–38.

obraz si v sobě musely nést ročníky narozené ve dvacátých a třicátých letech 20. století ve střední Evropě, které byly v rámci své školní docházky nuceny svůj pohled na dějiny revidovat dokonce opakovaně?

Stejným výzvám čelí i dějepisné atlasy, byť v porovnání s čistě textovými médii pracují s odlišnými výrazovými prostředky a komunikace se čtenářem tudíž probíhá jiným způsobem. Ve středoevropském prostoru se od druhé poloviny 19. století postupně stávaly běžnou didaktickou pomůckou při výuce dějepisu a není zajisté bez zajímavosti, že na rozdíl od jiných částí Evropy (např. západoevropských států) patří dodnes k jejímu standardnímu didaktickému arzenálu.²⁴ Nejpozději od konce 19. století a s narůstající intenzitou pak od 20. století se tudíž s obrazem dějin, zprostředkovaným dějepisným atlasem, opakovaně setkává každé školou povinné dítě, intenzivněji na vyšších stupních vzdělávání. Je nesporné, že se díky tomu tato díla stávají důležitým nástrojem, dlouhodobě a systematicky působícím na formování kolektivní historické paměti a národní identity společnosti.²⁵ Kartograficky šifrovaná historie umožňuje probouzet ve čtenářích pocit národní hrdosti i vyvolávat historické resentimenty, zároveň formuje představu o „národním“ teritoriu.²⁶ Stejně tak mají atlasy potenciál atraktivní a vizuálně přesvědčivou formou nabídnout kladný nebo naopak záporný „obraz druhého“, ať už se jedná o jiné etnikum, náboženství nebo politický systém.²⁷

24 Oblibu dějepisných atlasů ve státech střední a východní Evropy vysvětluje T. Kamusella jejich potenciálem k prosazování etnolingvistického nacionalismu. Srov. Tomasz Kamusella: *School History Atlases as Instruments of Nation-State Making and Maintenance. A Remark on the Invisibility of Ideology in Popular Education*, *Journal of Educational Media, Memory, and Society*, č. 1 (2010), s. 113–138.

25 K tématu kolektivní paměti a historického vědomí srov. Maurice Halbwachs: *Kolektivní paměť*, přel. Ysar Abu Gosh a kol., Praha 2009; Jacques Le Goff: *Paměť a dějiny*, přel. Irena Kozelská, Praha 2007; Pierre Nora: *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*, in: *Politika paměti. Antologie francouzských společenských věd*, ed. Alban Bensa, Praha 1998, s. 7–31; Peter Burke: *Variety kulturních dějin*, přel. Jiří Ogrocký, Brno 2006, kapitola *Historie jako sociální paměť*, s. 50–66; Miroslav Hroch: *Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti*, in: *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*, ed. Radka Šustrová – Luba Hédlová, Praha 2014, s. 21–55.

26 Roli kartografie ve formování národní identity a „geo-body“, ve které mapy mohly rovněž předjímat prostorovou realitu „národního“ teritoria, podrobně pojednává Thongchai Winichakul: *Siam Mapped. A History of the Geo-body of a Nation*, Honolulu 1997. Např. s. 130: „Communication theory and common sense alike persuade us that a map is a scientific abstraction of reality. A map merely represents something which already exists objectively. In the history of the geo-body, this relationship was reversed. A map anticipated a spatial reality, not vice versa. In other words, a map was a model for, rather than model of, what it is purported to represent.“ [„Teorie komunikace i selský rozum nás přesvědčují, že mapa je vědeckou abstrakcí reality. Mapa pouze představuje něco, co již objektivně existuje. V historii geo-body byl tento vztah obrácený. Mapa předjímala prostorovou realitu, nikoli naopak. Jinými slovy, mapa byla spíše modelem pro to (než modelem toho), co měla reprezentovat.“ Překl. aut.]

27 Srov. Luďa Klusáková (ed.): *Obraz druhého v historické perspektivě, I. Tisk a historická beletrie při formování historického vědomí v 19. a 20. století*, Praha 1997. K dějepisným atlasům jako objektům kulturních transferů Miroslav Němec: *Ve státním zájmu? Národnostní problematika ve středním školství meziválečného Československa*, Červený Kostelec – Ústí nad Labem 2020, s. 299–301.

Na základě těchto několika uvedených příkladů, implikujících možné manipulace s obrazem dějin, je tudíž patrné, že zatímco svou primární, tj. vzdělávací funkci s postupem času dějepisné atlasy nenávratně ztrácejí (jelikož je jen těžko představitelné, že by se někdo učil historii podle desítky a více let starých, aktuálním výukovým standardům nevyhovujících prací), jejich výpovědní hodnota jako pramene k poznání společenského diskurzu a mentality doby, ve které vznikly, naopak v čase nabývá na ceně.²⁸

VÝVOJ A SOUČASNÝ STAV BÁDÁNÍ O DĚJEPISNÝCH ATLASECH

Již v úvodu této práce bylo zmíněno, že historické atlasy relativně dlouho zůstávaly stranou zájmu odborníků z řad historiků, geografů i kartografů. Významu tohoto typu kartografických dokumentů si začali všimnout někteří badatelé zejména od druhé poloviny 20. století. Za průkopníka v komplexnějším přístupu ke studiu dějepisných atlasů v celosvětovém měřítku je třeba považovat německého historika **Armina Wolfa**, který se od sedmdesátých let 20. století především na základě studia Putzgerova atlasu a analýzy obsahu jeho četných vydání zabýval obecněji významem a výpovědní hodnotou dějepisných atlasů.²⁹ Jedním z důležitých impulzů pro další bádání bylo i soupisové dílo **Astrid Badziagové, Petry Mohsové a Wolfganga Meineckeho** *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern vom 18. Jahrhundert bis 1950. Ein bibliographisches Verzeichnis* (1982), které mapovalo atlasovou produkci Německa a dalších s ním sousedících evropských států, přičemž je ale třeba upozornit, že zejména pro státy mimo Německo se jedná o přehled značně neúplný (např. „československé“ dějepisné atlasy v období 1871–1950 jsou zastoupeny jediným atlasem).³⁰ V angloamerickém prostředí se zvedl zájem o dějepisné atlasy zejména od počátku devadesátých let díky britskému historikovi **Jeremy Blackovi**, který následně publikoval četné články a monografie nahlízející na dějepisný atlas a jeho možnosti a limity z různých aspektů. Nejvýznamější je především jeho kniha *Maps and History. Constructing Images of the Past* (1997), která podává komplexní přehled celosvětové produkce historických atlasů od počátků do bezprostřední sou-

28 Srov. A. Wolf: What Can the History of Historical Atlases Teach?, s. 34; J. Black: Historical Review. Historical Atlases, s. 644.

29 Armin Wolf: Das Bild der europäischen Geschichte in Geschichtsatlanten verschiedener Länder, *Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht* 13 (1970/1971), s. 64–101; Armin Wolf: 100 Jahre Putzger – 100 Jahre Geschichtsbild in Deutschland (1877–1977), *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 29 (1978), s. 702–718; A. Wolf: What Can the History of Historical Atlases Teach?

30 Astrid Badziag – Petra Mohs – Wolfgang Meinecke: *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern vom 18. Jahrhundert bis 1950. Ein bibliographisches Verzeichnis*, ed. Lothar Zögner, München – New York – London – Paris 1982.

časnosti, s představením důležitých společenských i technologických trendů a zasazením jejich významu do historického kontextu.³¹ Blackovy a Wolfovy práce položily základy ke studiu tohoto specifického žánru atlasové kartografie, na které navázaly další publikace.

V průběhu devadesátých let vyšla v Rakousku zásadní studie **Johanna Dörflingera**,³² shrnující vývoj dějepisných atlasů od 16. do počátku 20. století. Bezesporu nejvýznamnějším počinem však je monumentální třísvazkové dílo **Atlantes Austriaci**, které je komentovaným katalogem všech atlasových děl vydaných v Rakousku (do roku 1918 v celé rakouské, později rakousko-uherské monarchii) od roku 1526 do roku 1994, na jehož zpracování se kromě Dörflingera podílely **Ingrid Kretschmerová** a **Helga Hühnelová**.³³ Atlasy jsou členěny dle nakladatelství a dále dle autorů. Katalogizační záznamy poskytují podrobné informace o názvu atlasu (a jeho případných proměnách), jednotlivých vydáních, tematickém i geografickém zaměření, dostupných exemplářích, uvádí fyzický popis dokumentu, názvy jednotlivých map v atlasu i případné odkazy na recenze a literaturu. Lze jen litovat, že dílo nebylo opatřeno žádnou úvodní syntetizující studií. V Německu vzniklo několik pozoruhodných studií **Irmgard Hantscheové**³⁴ o dějepisných mapách a atlasech a **Detlefa Mittaga** o školních dějepisných atlasech.³⁵ V Polsku vyšla již v roce 1994 dosud nepřekonaná monografie **Beaty Konopské** *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, shrnující historii i současnost polské his-

31 Jeremy Black: *Maps and Chaps. The Historical Atlas. A Perspective from 1992*, *Storia della Storiografia* 21 (1992), s. 91–114; Jeremy Black: *The Historical Atlas. Teaching Tool or Coffee-Table Book?*, *The History Teacher* 25, č. 4 (1992), s. 489–512; Jeremy Black: *The Historical Atlas. A Tool and Its Limitations*, *Teaching History* 73 (1993), s. 30–32; Jeremy Black: *Historical Atlases Reconsidered*, *Historian* 39 (1993), s. 16–20; J. Black: *Historical Review. Historical Atlases*; Jeremy Black: *Maps and Politics*, Chicago 1997; J. Black: *Maps and History*; Jeremy Black: *Mapping the Past. Historical Atlases*, *Orbis* 47, č. 2 (2003), s. 277–293; Jeremy Black: *Visions of the World. A History of Maps*, London 2003.

32 Johannes Dörflinger: *Geschichtsatlanten vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, in: *400 Jahre Mercator, 400 Jahre Atlas. „Die ganze Welt zwischen zwei Buchdeckeln“. Eine Geschichte der Atlanten*, ed. Hans Wolff, Weissenhorn 1995, s. 179–198.

33 Ingrid Kretschmer – Johannes Dörflinger – Helga Hühnel (ed.): *Atlantes Austriaci = Österreichische Atlanten. Kommentierter Katalog der österreichischen Atlanten von 1561–1994*, I. *Österreichische Atlanten 1561–1918* (2 sv.); II. *Österreichische Atlanten 1919–1994*, Wien 1995.

34 Irmgard Hantsche: *Geschichtskarten – Ein Medium zwischen Objektivität und tendenziöser Beeinflussung*, in: *Geschichtsunterricht im vereinten Deutschland*, II, ed. Hans Süßmuth, Baden Baden 1991, s. 257–270; Irmgard Hantsche: *Geschichtskarten im Unterricht*, *Geschichte lernen. Geschichtsunterricht heute* 59 (1997), s. 5–12; Irmgard Hantsche: *Friedrich Wilhelm Putzger und der Putzger. Zur Anfangsgeschichte eines historischen Atlas*, *Internationale Schulbuchforschung* 19, č. 1 (1997), s. 5–34.

35 Detlef Mittag: *Geschichtsbilder in Schulgeschichtsatlanten. Ein diachroner und synchroner Vergleich*, dizertační práce, Fernuniversität Hagen, Hagen 1997; Detlef Mittag: *Schulgeschichtsatlanten – eine Quelle ethnozentrischer Selbstbilder?*, *Internationale Schulbuchforschung* 21, č. 3 (1999), s. 217–234.

torické atlasové kartografie.³⁶ Podstatná část práce je zaměřena především na koncepční práce a průběh realizace akademického Historického atlasu Polska (*Atlas historyczny Polski*), jehož kořeny sahají do 19. století, a který je i v současnosti hlavním předmětem zájmu polských badatelů.³⁷ Ostatním atlasům věnuje Konopská výrazně menší pozornost a poskytuje tak především základní přehled o vydaných atlasových dílech bez podrobnější obsahové analýzy. Na tuto práci navázala v několika pozdějších dílčích studiích, které se podrobněji dotýkají obsahové stránky i významu polských dějepisných atlasů pro formování polské národní identity.³⁸

Počátkem 21. století vyšla ve Spojených státech amerických monografie *Historical Atlases. The First Three Hundred Years, 1570–1870* **Waltera Goffarta** (2003), která přináší syntetický pohled na vývoj dějepisných atlasů od jejich počátků v 16. století do roku 1870.³⁹ V Německu vznikly o několik let později dvě stěžejní syntézy z oblasti historické atlasové kartografie. **Patrick Lehn** ve své knize *Deutschlandbilder. Historische Schulatlanten zwischen 1871 und 1990. Ein Handbuch* (2008) přináší německy precizní přehled vývoje školních dějepisných atlasů v Německu v období 1871–1990,⁴⁰ ve které atlasy a jejich vydání sleduje v kontextu politických a společenských změn i vzdělávací politiky státu. Podrobně se zabývá koncepcí atlasů a jejich obsahovou analýzou. **Sylvia Schrautová** ve své knize *Kartierte Nationalgeschichte. Geschichtsatlanten im internationalen Vergleich 1860–1960* (2011) poskytuje na důkladném studiu relevantních pramenů založenou komparaci dějepisných atlasů vydaných během jednoho století v Německu, Rakousku, Velké Británii a Spojených státech amerických.⁴¹ Její kniha pohlíží na problematiku podobně komplexně jako Lehn – reflektuje vývoj vzdělávacího systému a výuky dějepisu ve sledovaných zemích, podrobně se zabývá osobnostmi autorů atlasů i politickým a společenským ovzduším, ve kterém atlasová díla vznikala, důkladně

36 Beata Konopska: *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994.

37 Srov. Marek Słoń: *Historischer Atlas von Polen 1880–2020. Die Geschichte einer Idee*, in: *Der Historische Atlas von Bayern als Ideengeber und Rezipient*, ed. Wolfgang Wüst – Christoph Gunkel, München 2020, s. 277–286 (*Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 83, č. 2 /2020/).

38 Beata Konopska: *Ewolucja treści map w polskich atlasach historycznych*, in: *Mapa w pracy historyka = Map in the Historian's Work*, ed. Teresa Bogacz – Beata Konopska, Wrocław – Warszawa 1999, s. 125–130 (*Z Dziejów Kartografii* XI); Beata Konopska: *Rola atlasów geograficznych i historycznych w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków na przełomie XIX i XX wieku*, in: *Na co dzień i od święta. Książka w życiu Polaków w XIX–XXI wieku*, ed. Agnieszka Chamera-Nowak – Dariusz Jarosz, Warszawa 2015, s. 353–370.

39 Walter A. Goffart: *Historical Atlases. The First Three Hundred Years, 1570–1870*, Chicago 2003. Další důležitou prací byla i kniha Alana R. H. Bakera: *Geography and History. Bridging the Divide*, Cambridge 2003, ve které se autor zabývá dějepisnými atlasy v rámci svého širšího výzkumu vztahů mezi geografii a historií.

40 Patrick Lehn: *Deutschlandbilder. Historische Schulatlanten zwischen 1871 und 1990. Ein Handbuch*, Köln 2008.

41 S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*.

analyzuje obsahovou stránku atlasů a jejich proměny, které navíc přehledně prezentuje i prostřednictvím četných tabulek a vhodně zvolených grafů.

Z novějších dílčích studií je ještě možno zmínit např. **Tomasze Kamusella**, který se zabýval problematikou školních dějepisných atlasů ve střední Evropě a jejich ideologickou rolí při prosazování myšlenky národních států ve výuce,⁴² a v několika posledních letech především **Valeria Larchera** a **Silvii Piovanovou**, zabývající se některými aspekty tvorby (použití barev) a způsoby manipulace v dějepisných atlasech.⁴³ Larcher je rovněž autorem přehledového článku o vývoji bádání o dějepisných atlasech v německém a angloamerickém prostředí, v rámci nějž se zabývá také vzájemnými odlišnostmi v metodologii a přístupu ke studiu atlasů těchto dvou geograficky vymezených škol.⁴⁴ V posledních dvou desetiletích vyšly také některé podnětné tematické kolektivní monografie nebo tematická čísla časopisů, které se problematiky dějepisných atlasů dotýkají.⁴⁵ K metodologickému i terminologickému ukotvení žánru historických atlasů přispěla rovněž hesla v základních encyklopediích k dějinám kartografie.⁴⁶

V neposlední řadě je třeba zmínit práce zaměřené na způsoby manipulace v kartografických dokumentech (zde je typickým příkladem legendární kniha Marka Monmoniera *How to Lie with Maps?*)⁴⁷ a téma ideologického zne-

42 Tomasz Kamusella: Nacjonalizm i szkolne atlasy historyczne, *Sprawy Narodowościowe* 30 (2007), s. 109–130; Tomasz Kamusella: Szkolne atlasy historyczne (I). Niewidzialne ideologie w edukacji, *Małopolski instytut kultury, Autoportret* (online), 14. 11. 2014, <https://autoportret.pl/artykuly/szkolne-atlasy-historyczne-niewidzialne-ideologie-w-edukacji/>; Tomasz Kamusella: Szkolne atlasy historyczne (II). Niewidzialne ideologie w edukacji, *Małopolski instytut kultury, Autoportret* (online), 14. 11. 2014, <https://autoportret.pl/artykuly/szkolne-atlasy-historyczne-ii/>.

43 Valerio Larcher – Silvia Piovan: The Use of Colours in Historical Atlases, *Cartographica* 53, č. 2 (2018), s. 115–128; Valerio Larcher – Silvia Piovan: Border Regions Maps as Nationalistic Propaganda Workshops in School Historical Atlases. The Case of South Tyrol, *Rivista Geografica Italiana* 125, č. 4 (2018), s. 483–506; rovněž Valerio Larcher: *South Tyrol Maps in German and Italian School Historical Atlases as Nationalistic Cartographic “Workshop”*, dizertační práce, Università degli Studi di Padova, Padova 2018.

44 Angloamerická škola se zaměřuje na politické, ekonomické a technologické aspekty vývoje historického atlasu jako média. Atlasová díla analyzuje především metodami kritické kartografie, přičemž sleduje jejich propagandistický potenciál, ale rovněž kulturně-historickou hodnotu. Naopak německá škola se zaměřuje zejména na školní dějepisné atlasy, politické a společenské podmínky jejich vzniku a jejich edukační i ideologický potenciál. Při analýze map se zabývá především tematickým obsahem, typologií a výběrem témat proměňujících se v čase v závislosti na změnách politického a společenského diskurzu. Srov. Valerio Larcher: Historical Atlases’ Western Studies in English and German. A Review, *Rivista Geografica Italiana* 127 (2017), s. 369–377. Článek uvádí i některé dílčí studie k dané problematice, které nebyly do této kapitoly zahrnuty.

45 Např. Peter Haslinger – Vadim Oswalt (ed.): *Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte*, Marburg 2012; W. Wüst – Ch. Gunkel (ed.): *Der Historische Atlas von Bayern als Ideengeber und Rezipient*.

46 Např. J. Dörflinger: *Geschichtskarte/Geschichtsatlas*; J. H. Long: *Historical Atlas*.

47 Mark Monmonier: *How to Lie with Maps?*, Chicago 1991 a další vydání. V českém překladu vyšlo pod názvem *Proč mapy lžou* v roce 2000.

užití map, přičemž největší pozornosti se dlouhodobě těší geopolitické mapy a atlasy vznikající v nacistickém Německu, případně ve fašistické Itálii.⁴⁸

Bohužel naprosto nedostatečná pozornost byla dosud věnována maďarským dějepisným atlasům.⁴⁹ Tato problematika je tudíž v předkládané práci zmíněna spíše okrajově a v nemalé míře založena na vlastních poznatcích autorky.

Dá-li se říci, že i přes veškeré snahy za poslední dvě desetiletí je množství literatury věnované dějepisným atlasům v celosvětovém měřítku stále sporé, v českém prostředí toto platí minimálně dvojnásob. Na dlouhou dobu jediným badatelem, který se více zabýval historickým vývojem českých atlasů, byl významný český geograf a historik kartografie **Ludvík Mucha**. Přestože svou pozornost zaměřil především na zeměpisné atlasy, školní kartografii a významné osobnosti české kartografie,⁵⁰ neopomenul ani atlasy dějepisné. Tomuto tématu věnoval článek již na počátku šedesátých let 20. století, tedy v celoevropském měřítku velice brzy, ve kterém na několika stránkách a bohužel bez poznámkového aparátu, přesto velmi erudovaně shrnul dosavadní vývoj českých dějepisných atlasů.⁵¹ Kromě absence citací zdrojů je slabinou Muchovy práce jeho zaměření pouze na jazykově české atlasy a přehlížení prací německojazyčných, díky čemuž je jeho výčet kartografické produkce v českých zemích do roku 1918 nekompletní. Přes zmíněné výhrady je však tento článek neocenitelným zdrojem informací pro další výzkum, mimo jiné z důvodu, že autor se s některými zpracovateli atlasů znal a mohl čerpat z jejich osobních výpovědí. Obzvlášť cenné, byť obtížně ověřitelné, jsou jeho poznatky o atlasech prvorepublikových. Reflektuje rovněž soudobý stav zpracování několika atlasů, které vznikaly v Československu na přelomu padesátých a šedesátých let 20. století. V mnoha ohledech je příznačné, že se až do nedávné doby jednalo o jediný skutečně relevantní syntetizující text k dané problematice. Byl však záhy antikvován novými dějepisnými atlasy, které vyšly v průběhu šedesátých let. Jejich existenci následně Mucha reflektoval ve svém novějším textu věnovaném obecněji československé atlasové

48 Např. Guntram Henrik Herb: *Under the map of Germany. Nationalism and Propaganda, 1918–1945*, London 1997; Edoardo Boria: *Carte come armi. Geopolitica, cartografia, comunicazione*, Roma 2012.

49 Výběrově se touto problematikou zabývá pouze J. Black: *Maps and History* v příslušných šířejí koncipovaných kapitolách své knihy.

50 Kupříkladu díky Muchově celoživotnímu zájmu o život a dílo tvůrce prvního českého dějepisného atlasu Václava Merklase byl tento významný český kartograf znovu objeven a doceněn. Srov. Ludvík Mucha: Václav Merklas. Život a dílo pražského rytce – kartografa, autora prvních českých zeměpisných atlasů, *Kartografický přehled* 5 (1950), s. 19–41, 81–88 a Ludvík Mucha: Nové poznatky o životě a díle Václava Merklase. K dvoustému výročí Merklasova narození, *Z dějin geodézie a kartografie* 15 (2011), s. 66–80.

51 L. Mucha: České historické atlasy.

produkcí.⁵² Důležitým Muchovým příspěvkem ke studiu českých dějepisných atlasů do roku 1918 byla i jeho spolupráce na již výše zmíněném monumentálním soupisovém díle *Atlantes Austriaci*, kde se věnoval právě české atlasové produkci v rámci rakouské (rakousko-uherské) monarchie.⁵³ České a československé historické atlasy jsou (výběrově) podchyceny rovněž ve dvou základních soupisových pracích – Roubíkově *Soupisu map českých zemí* a *Výběrovém katalogu atlasů* Evy Semotanové.⁵⁴

Velice stručný a zjednodušený přehled vývoje domácích dějepisných atlasů (opět bez poznámkového aparátu) poskytl na počátku osmdesátých let 20. století kratičký článek **Petra Cafourka**, tj. autora, který se podílel na tvorbě většiny poválečných dějepisných atlasů. Jeho text je cenný především díky informacím, které uvádí k vývoji historické atlasové kartografie po roce 1945, a to zejména nejnovějším pracím, které byly v době vydání článku čerstvě zveřejněné nebo byly teprve v procesu přípravy.⁵⁵

V neposlední řadě je třeba zmínit nedávné inspirativní práce **Miroslava Němce**, ve kterých se zaměřil na národnostní problematiku v oblasti středního školství v meziválečném Československu. V rámci svého výzkumu věnoval pozornost i meziválečným dějepisným atlasům, ve kterých prostřednictvím jejich analýzy a vzájemné komparace sledoval, jakou roli hrály při formování identity jednotlivých národností v Československu a zda přispívaly k interetnickému dialogu, respektive jak úspěšné byly v prosazování idey čechoslovakismu.⁵⁶ Uchopením sledované problematiky se přibližuje badáním v německojazyčném prostoru. V několika posledních letech se vývoji českých a československých dějepisných atlasů věnovala sama autorka v dílčích i přehledových studiích, které posloužily jako základ pro zpracování této práce.⁵⁷

52 Ludvík Mucha: Česká atlasová kartografie v letech 1945–1975, *HG 13* (1975), s. 235–259.

53 I. Kretschmer – J. Dörflinger – H. Hühnel (ed.): *Atlantes Austriaci*.

54 František Roubík: *Soupis map českých zemí*, I. *Přehled vývoje kartografického zobrazení Čech, Celkové mapy Čech, Mapy krajů v Čechách, Mapy zemí koruny české, Historické mapy českých zemí*, Praha 1951; Eva Semotanová: *Výběrový katalog atlasů. Mapová sbírka Ústavu československých a světových dějin ČSAV = Otbornyj katalog atlasov. Kolekcija kart Instituta čechoslovackoj i mirovoj istorii Čechoslovackoj akademii nauk = Selective Catalogue of Atlases. Map Collection of the Institute of Czechoslovak and World History of the Czechoslovak Academy of Sciences = Atlanten – Auswahlkatalog. Kartensammlung des Institutes für Tschechoslowakische und Weltgeschichte der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften*, Praha 1989.

55 Petr Cafourek: Stručný přehled našich dějepisných atlasů, *Z dějin geodézie a kartografie 2* (1982), s. 107–113.

56 Zejména Miroslav Němec: Škola mezi národem a státem. Dějepis na středních školách v meziválečném Československu, in: *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, s. 47–60; Miroslav Němec: Der Umgang mit Sprachenvielfalt und Multikulturalität. Geschichtsatlanten im Schulunterricht der Tschechoslowakei in der Zwischenkriegszeit, in: *Kampf der Karten*, s. 182–199; M. Němec: *Ve státním zájmu?*, zejména kapitola Dějepisné atlasy jako objekt kulturních transferů, s. 299–325.

57 Jitka Močíčková: Dějepisné atlasy v Čechách, součást evropské atlasové kartografie 19. století, *Z dějin geodézie a kartografie 18* (2016), s. 45–60; Jitka Močíčková: Historický atlas revolučního hnutí. Historickokartografické dílo jako nástroj politické propagandy v Československu 50. let

CÍLE A ZÁKLADNÍ STRUKTURA PRÁCE

V prostoru střední Evropy byly (a dodnes jsou) dějepisné atlasy oblíbeným, zejména ve vzdělávací sféře hojně využívaným médiem. Přesto ucelenější pohled, který by dostatečně zhodnotil historický vývoj a význam produkce tohoto žánru ve střední Evropě, doposud chybí. Komparativní studie svou pozornost prozatím obracely spíše směrem k Západu.⁵⁸ Jedním z důvodů malého zájmu o středoevropský kontext této problematiky je bezesporu prozatím jen nedostatečně zmapovaná situace na území dnešního Česka a Slovenska, jejíž zpracování se pro komplexnější uchopení tématu jeví jako nezbytné. Tato kniha si proto klade za cíl toto bílé místo alespoň z části zaplnit.

Primárním cílem je zpracování a interpretace historického vývoje českých a československých dějepisných atlasů. Jako časový rámec bylo zvoleno období od počátku produkce tohoto žánru, který spadá do poloviny 19. století, do roku 1989. Horní hranice byla stanovena nejen s ohledem na zásadní politický přelom, který zapříčinil výraznou proměnu historiografického diskurzu, ale rovněž s ohledem na kompaktnost a uchopitelnost studované materie. Během půl druhého století vyšly zhruba tři desítky atlasových děl (podrobněji srov. dále v textu), je možné tudíž analyzovat všechny typy prací a neomezovat se pouze na vybrané kategorie, jako tomu je např. v německých studiích, které se zaměřují převážně na školní historickou atlasovou kartografii, zatímco ostatní díla nechávají stranou zájmu.⁵⁹

Na začátku výzkumu bylo nutné si položit a pokusit se zodpovědět jednu ze základních otázek, která se týkala samotného vymezení pojmu *český*, případně *československý historický atlas*. V minulosti totiž pro zařazení díla do této kategorie bylo používáno především jazykové kritérium.⁶⁰ Tento přístup, zaměřený pouze na česko-, případně slovenskojazyčnou atlasovou produkci, však nutně opomíjí neméně pozoruhodná a pro vývoj tohoto žánru důležitá německojazyčná díla. Ani přísně geografické kritérium však není ideální, neboť v období do roku 1918 vznikla i díla národnostně českých autorů (s plným vědomím toho, že etnická identita jednotlivce v mnohonárodnostním Rakousku-Uhersku nemusela být nutně vyhraněná, tj. bylo možné se cítit zá-

20. století, *HG* 42, č. 2 (2016), s. 329–368; Jitka Močičková: Dějepisné atlasy v českých zemích od poloviny 19. století do současnosti, in: Eva Semotanová – Zlatica Zudová-Lešková – Jitka Močičková – Jiří Cajthaml – Pavel Seemann – Jan D. Bláha: *Český historický atlas. Kapitoly z dějin 20. století*, Praha 2019, s. 15–24.

58 Inspirativní je v tomto smyslu práce S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, komparující produkci školních dějepisných atlasů v Rakousku, Německu, Velké Británii a Spojených státech amerických v období 1860–1960.

59 Srov. P. Lehn: *Deutschlandbilder*; S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*.

60 Srov. L. Mucha: České historické atlasy, ale i další, z Muchy vycházející drobnější studie.

roveň Čechem i Rakušanem) a stejně tak překladová díla v češtině, která byla vydána mimo území českých zemí.

Pro co možná nejkomplexnější postižení studovaného fenoménu byla proto do výzkumu zahrnuta všechna tištěná díla splňující alespoň jedno z uvedených kritérií, tj. díla jazykově česká (po roce 1918 i slovenská), díla vydaná v českých zemích (po roce 1918 na území Československa) a díla vydaná českým nebo československým autorem, a to kdekoliv a v jakémkoliv jazyce.⁶¹ Diskutabilní je otázka některých samostatně vydaných souborů dějepisných map, které se nacházejí z terminologického hlediska někde na pomezí mezi atlasem a mapou. Zpravidla jde o drobná díla, obsahující několik mapových listů s doprovodným textem. V minulosti bývala mezi atlasy tradičně počítána a jsou tedy zahrnuta i do této práce.⁶² Naopak stranou byly ponechány mapové přílohy různých historických kompendií a příruček, byť mnohdy početně rozsáhlé, které nemají status samostatně vydané publikace. Kritéria výběru tedy splnily zhruba tři desítky atlasových děl (viz souhrnné tabulky v příloze), mezi nimiž jsou obsaženy práce různého typu, rozsahu, chronologického záběru i tematického obsahu.

Jako zcela stěžejní se pro tvorbu dějepisných atlasů jeví osobnost autora, který své dílo zpracovával na základě vlastních zkušeností, preferencí a i pod vlivem přijatého světonázoru. Práce se proto bude zabývat i tímto důležitým aspektem vývoje českých a československých dějepisných atlasů. V souvislosti s tím pochopitelně vyvstává řada dalších otázek: Z jakých společenských kruhů autoři pocházeli? Byly mezi nimi význačné osobnosti české historiografie nebo geografie, pedagogové nebo případně i jednotlivci, tvořící a publikující především pro vlastní uspokojení? S jakou motivací práce vznikaly a na jaké publikum byly zacíleny? Kdy do dějin historické atlasové kartografie poprvé vstupují ženy?

S výše uvedenými otázkami pochopitelně úzce souvisí i formální a obsahová stránka atlasových děl a její proměny. Sledovány proto budou vývojové tendence ve volbě mapovaných témat, způsob a proměny kartografického znázornění historické látky, ale rovněž jejich případný ideologický podtext a používané způsoby manipulace. Promítly se např. do atlasů národnostní konflikty a ambice jednotlivých etnik v rámci mnohonárodnostních států, kterými bylo jak Rakousko-Uhersko, tak meziválečné Československo? Do

61 Na Slovensku před rokem 1918 žádný jazykově slovenský dějepisný atlas nevyšel a maďarsko-jazyčné atlasy vydané v tomto období na území Slovenska jsou sledovány v rámci maďarských atlasů. Stejně tak nebylo nalezeno atlasové dílo slovenského autora, který by byl vydán mimo území Československa. Atlasová produkce vzniklá v období Slovenského štátu je v práci reflektována.

62 L. Mucha: České historické atlasy. Týž autor pak zařadil tyto práce i do prvních dvou svazků rozsáhlého díla *Atlantes Austriaci*, srov. I. Kretschmer – J. Dörflinger – H. Hühnel (ed.): *Atlantes Austriaci*.

jaké míry jejich obsah ovlivnila nacistická nebo komunistická ideologie? Jednalo se spíše o konzervativní média s malou schopností reagovat na politické a společenské změny nebo naopak byli jejich autoři a nakladatelé flexibilní a rychle je dokázali adaptovat na nové podmínky? V případě, že jsou k dispozici relevantní prameny, bude pozornost věnována i soudobé reflexi atlasových děl.

Sekundárním cílem této dizertační práce je prostřednictvím získaných dat alespoň rámcově nahlédnout sledovanou problematiku z širší, středoevropské perspektivy; sledovat vzájemnou inspiraci i regionální odlišnosti jednotlivých národních kartografií a vliv soudobé politické a společenské situace na jejich tvorbu. Je přitom nutné podrobněji upřesnit zvolený geografický rámec práce, jelikož představy o vymezení středoevropského prostoru se v dějinách poměrně zásadně proměňovaly a ani jeho dnešní pojetí není jednoznačně přijímané.⁶³

V rámci tohoto výzkumu jsou do střední Evropy kromě Česka a Slovenska zahrnuty následující státy (v jejich současném územním rozsahu): Maďarsko, Německo, Polsko a Rakousko. V případě německé, polské i rakouské historické atlasové kartografie je možno čerpat z již existujících studií nebo alespoň soupisových děl, doplněných o výsledky vlastního základního výzkumu. Značně problematickým se však bohužel ukázal stav zpracování tohoto tématu v Maďarsku, kde se nepodařilo, zejména pro novější období, najít žádnou relevantní studii. Zdejší atlasová produkce proto bude vzhledem k obtížně překročitelné jazykové bariéře zohledněna pouze okrajově.

Dolní časová hranice byla s ohledem na celý prostor střední Evropy upřesněna a vztažena k revolučnímu roku 1848, který poskytl důležité impulzy pro probouzející se národní uvědomění a proces emancipace jednotlivých středoevropských etnik. Není proto náhodou, že časově koresponduje s přelomovou, modernizační fází evropské historické atlasové kartografie, která k formování národní identity a narativu národních dějin nemalou měrou přispívala. Stanovenou horní časovou hranici lze s patřičným časovým přesahem vztáhnout k rozpadu celého východního bloku, tedy zásadnímu historickému mezníku pro celou střední a středovýchodní Evropu.

Na základě vytyčených cílů postupně vykryštovala struktura tří hlavních kapitol, věnovaných vývoji české a československé historické atlasové produkce ve středoevropském kontextu v období 1848–1989. Pro dílčí periodizaci byly zvoleny důležité mezníky českých a československých, potažmo středoevropských dějin, které výrazně proměnily zejména obsahovou

63 Srov. Aleš Nováček – Jan D. Bláha: Kde leží střední Evropa? Vymezení regionu na základě mentálních map, *Geografické rozhledy* 30, č. 5 (2020/2021), s. 4–7; oddíl Český stát a Evropa ve 20. století – Vymezení střední Evropy, in: Historický ústav AV ČR – Katedra geomatiky FSV ČVUT: *Mapový portál Český historický atlas* (online), <https://cha.fsv.cvut.cz/mapp.php?map=3A>.

stránku vznikajících atlasových děl. Jedná se o období 1848–1918, 1918–1948 a 1948–1989. Poměrně nelehké bylo stanovit členění kapitol, resp. zda první představit situaci v českých zemích a Československu a následně ji zasadit do středoevropského rámce nebo naopak první nastínit situaci v jednotlivých státech střední Evropy a na základě získaného obrazu důkladně analyzovat „domácí“ situaci. Oba přístupy přináší výhody a nevýhody, nicméně po jejich zvážení byla zvolena druhá varianta.

Každou z kapitol uvozuje oddíl věnovaný produkci dějepisných atlasů v jednotlivých zemích střední Evropy, přičemž jsou nastíněny jak vzájemné přesahy a inspirační vazby, tak případná regionální specifika. Na něj navazuje druhá část, zaměřená na historickou atlasovou kartografii v českých zemích do roku 1918 a následně v Československu do roku 1989. Jelikož většina dějepisných atlasů byla určena pro potřeby školní výuky, je v úvodu v rámci samostatného oddílu věnována pozornost soudobé vzdělávací politice státu a jejímu legislativnímu a normativnímu rámci, způsobu výuky dějepisu a v neposlední řadě i používaným výukovým pomůckám, neboť toto prostředí mělo na produkci školních dějepisných atlasů zcela zásadní vliv. Po tomto nezbytném exkurzu následují chronologicky řazené oddíly věnované jednotlivým českým a československým atlasovým dílům nebo skupinám tematicky příbuzných atlasů. Pro každé období je na závěr kapitoly uvedeno stručné shrnutí. Nedílnou součástí práce tvoří přehledové tabulky vydaných atlasových děl, doprovodné grafy, umožňující vizualizovat některé pozoruhodné vývojové trendy v historické atlasové kartografii, a v neposlední řadě samozřejmě reprodukce některých map z vybraných atlasových děl.

Zásadním limitem v publikování novějšího obrazového materiálu je autorský zákon, který neumožňuje volně reprodukovat díla, od smrti jejichž autora uplynulo méně než 70 let.⁶⁴ Z tohoto důvodu bohužel nebylo možno reprodukovat některé ukázky, např. z meziválečných atlasů Otakara Dorazila nebo nanejvýš pozoruhodného atlasu Františka Bokese a Petera Vajcika vydaného v období Slovenského štátu.

64 Zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ze 7. dubna 2000.

PROLOG: NÁSTIN VÝVOJE DĚJEPISNÉ ATLASOVÉ KARTOGRAFIE DO PRVNÍ POLOVINY 19. STOLETÍ

Pro pochopení významu dějepisných atlasů, které jsou předmětem této práce, je zapotřebí se ohlédnout hlouběji do minulosti ke genezi a postupnému etablování tohoto žánru, který byl vždy úzce spjat s vývojem v oblasti geografie a kartografie.⁶⁵ Inovace a nové objevy v těchto oborech se souběžně, případně s určitým fázovým posunem, promítaly i do historickokartografické tvorby. Původ dějepisných atlasů je možno hledat v evropské kartografii 16. století, kdy začaly být, v souladu s humanistickým pojetím vzdělanosti a jeho zájmu o klasická díla i podrobné studium biblických textů, produkovány mapy lokalizující významná místa klasických i biblických dějin. Za tvůrce prvního dějepisného atlasu bývá zpravidla v odborné literatuře považován vlámský kartograf Abraham Ortelius (1527–1598), který prosazoval (dodnes stále aktuální) myšlenku, že bez znalosti geografie není možné dobře porozumět historii. Jeho *Parergon* vyšel poprvé v roce 1579 jako doplněk k jeho velkolepému dílu *Theatrum Orbis Terrarum*. Z původních tří map k antické geografii se během dvou desetiletí stal soubor o více než třiceti mapách, který v roce 1592 poprvé vyšel samostatně.⁶⁶ Základním cílem bylo poskytnout čtenářům klasických a biblických textů názornou kartografickou pomůcku, umožňující lepší orientaci v prostoru starověkého světa. Mapy většinou staticky znázorňovaly určitou oblast v delším, časově blíže neohraničeném úseku. Dynamické jevy zachycovaly zřídka, výjimku tvoří především oblíbené a i v pozdějších dobách často tematizované tažení Alexandra Makedonského a cesty řeckých mytologických hrdinů Aenea a Odyssea.

65 Vývoji historické atlasové kartografie do 19. století bylo věnováno relativně velké množství studií, z nichž tento oddíl čerpá. Jedná se především o následující syntetické práce: W. A. Goffart: *Historical Atlases. The First Three Hundred Years*; J. Black: *Maps and History*, s. 1–80; J. Dörfinger: *Geschichtsatlanten vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Stručným polemickým textem k počátkům dějepisných atlasů je Walter A. Goffart: *When Did Historical Atlases Really Originate?*, *Humanities Research Group* 9 (online), 2001, 7 s., <https://scholar.uwindsor.ca/cgi/viewcontent.cgi?filename=2&article=1008&context=hrg-working-papers&type=additional>; inovativně k dějepisným atlasům z 18. století přistupuje Manuel Schramm: *The Beginnings of Historical Consciousness. Historical Atlases in the Eighteenth Century*, *CES Papers – Open Forum* 21 (online), 2014–2015, s. 1–50, <https://ces.fas.harvard.edu/publications/000369-the-beginnings-of-historical-consciousness-historical-atlases-in-the-eighteenth-century>. Více či méně stručné shrnutí se objevuje rovněž ve všech zásadnějších pracích věnovaných dějepisným atlasům, např. J. Black: *Historical Review. Historical Atlases*, s. 644–645; P. Lehn: *Deutschlandbilder*, s. 11–16; S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 15–22.

66 A. Ortelius: *Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae*.

Orteliův model přetrval v atlasové produkci po dvě následující staletí. Přestože se lze setkat i s prvními pokusy o kartografické zachycení novějších dějin,⁶⁷ po celé 17. století vycházely dále převážně atlasy starověku reflektující antická a biblická témata.⁶⁸ Hranicí, kterou málokterý atlas překročil, se stal pád římské říše. V mnoha případech byly práce opakovaně, po dlouhá desetiletí vydávány v nepřepracované podobě. Mapy starověku byly v této době také běžnou součástí obecně zeměpisných atlasů. První dílo, které bylo nazváno jako „historický atlas“ se však objevuje až počátkem 18. století. Jedná se o *Atlas Historique, ou nouvelle introduction à l'Histoire, à la Chronologie & à la Geographie Ancienne & Moderne* vydávaný v Amsterdamu od roku 1705, jehož autorství je připisováno Zachariáši Châtelainovi.⁶⁹ Přesto nelze brát tento atlas za přelomový nebo zásadní mezník v historické atlasové kartografii – paradoxně byl daleko méně atlasem než někteří jeho předchůdci, neboť v něm výrazně převažovala textová část (včetně rozsáhlých genealogických tabulek) nad částí mapovou. To bylo ostatně běžné pro mnohé další, i později vycházející práce. Na druhou stranu jsou právě ony dokladem toho, jak se představy o podobě historického atlasu s postupem doby proměňovaly.

Až do přelomu 17. a 18. století udávaly zásadní tón ve tvorbě atlasů (včetně těch dějepisných), produkce nizozemská a francouzská. Počátkem 18. století začal narůstat význam Anglie (Hermann Moll) a především Německa (J. D. Köhler, Christoph Weigel). Zároveň pozvolna rostl zájem o mapování novějších, tj. středověkých a novověkých dějin, byť se jednalo spíše o výjimky a většina atlasů nadále hranice starověku, maximálně raného středověku nepřekračovala. Typickým příkladem tohoto moderního přístupu byl Johann Matthias Hase (1684–1742), profesor matematiky na univerzitě ve Wittenbergu. Ve svých mapách věnoval značnou pozornost dějinám středověku, novověku i mimoevropským oblastem. Zároveň se jeho mapy již vztahovaly ke konkrétním historickým epochám a prostřednictvím map zachycujících stejný prostor v různých obdobích umožňovaly sledovat politicko-teritoriální vývoj vybraných oblastí.⁷⁰ V souladu se soudobým diskurzem svou pozornost

67 Např. Pierre Duval: *Diverses cartes et tables pour la géographie ancienne, pour la chronologie et pour les itinéraires et voyages modernes*, Paris: Pierre Duval 1665. Atlas byl omezen na téma cest, kartograficky zachycoval vybrané itineráře až do poloviny 17. století.

68 Např. Johannes Janssonius: *Accuratissima Orbis Antiqui Delineatio, Sive Geographia Vetus, Sacra & Profana*, Amstelodami: apud Joannem Janssonium 1654. Janssonius hojně přebíral Orteliovy mapy.

69 *Atlas Historique, ou nouvelle introduction à l'Histoire, à la Chronologie & à la Geographie Ancienne & Moderne*, Amsterdam: chez François L'Honoré & Compagnie 1705–1720. Na zpracování se však podílelo více autorů, např. poměrně kontroverzní a hojně diskutované texty vyšly z pera francouzského konvertity – protestanta Nicolase Guedevilla, který se v nich netajil averzí vůči katolíkům. Srov. M. Schramm: *The Beginnings of Historical Consciousness*, s. 5–13.

70 Původně jednotlivé mapy byly ve formě atlasu vydány Homannovými dědici až po smrti autora: Johann Matthias Hase: *Atlas historicus comprehendens imperia maxima seu monarchias orbis antiqui*

zaměřoval především na vývoj světových říší. Hase svou koncepcí předstihl dobu a předznamenal budoucí vývoj historické atlasové kartografie, aniž by ho však sám výrazněji ovlivnil. Jeho práce se nedočkala výraznějšího rozšíření a nadále byly vydávány především atlasy ke starověkým dějinám, často kartograficky nepřesné a s mnohými chybami, postupně se z nich však začaly vytrácet spekulativní mapy z antické mytologie. Na konci 18. století se tento žánr dočkal zásadní proměny, přičemž klíčovou roli v modernizačním procesu sehrál francouzský geograf Jean Baptiste Bourguignon d'Anville (1697–1782). Na základě kritického zhodnocení starověkých pramenů vytvořil v letech 1760–1771 dvanáct pečlivě zpracovaných a topograficky velmi přesných map, zachycujících období od starověku do raného středověku.⁷¹ Jeho dílo významně ovlivnilo další směřování atlasových děl tohoto typu.

Důležitým milníkem historické atlasové kartografie se stal počátek 19. století, období proměňující se politické a společenské situace v Evropě v důsledku francouzské revoluce a napoleonských válek. V atlasech dochází k postupnému odklonu od starověké problematiky, kterou začínají vytlačovat mapy k středověkým a novověkým dějinám. Průkopníky se v tomto ohledu stali Emanuel de Las Cases (1766–1842) a Christian Kruse (1753–1827). Francouzský šlechtic, emigrant a následně oddaný bonapartista Las Cases vydal v roce 1801 v Londýně a následně ve Francii pod pseudonymem Le Sage svůj *Genealogical, Chronological, Historical, and Geographical Atlas*.⁷² Většina velmi jednoduchých map zachycovala období od 9. století. Přes kritiku odborníků se atlas úspěšně šířil a vycházel v mnoha vydáních, včetně zahraničních překladů. Naopak soudobými znalci byl velice oceňován *Atlas zur Übersicht der Geschichte aller europäischen Länder und Staaten* (1802–1818) Christiana Kruseho, který působil jako učitel Holsteinsko-Oldenburských princů a později jako profesor pomocných věd historických na univerzitě v Lipsku.⁷³ Na vévodském dvoře a následně na univerzitě získal podporu a zázemí pro přípravu tohoto rozsáhlého atlasového díla, které vydával po částech téměř dvě desetiletí.⁷⁴ Autor zvolil jiný přístup než Las Cases: zcela vynechal dějiny starověku a zaměřil se

historice, chronologie et geographice repraesentatas, [Norimberk]: impensis Homannianorum Heredum 1750.

71 Dočkal se opakovaných, i zahraničních vydání, včetně verze pro školní výuku. Jean Baptiste Bourguignon d'Anville: *Atlas Antiquus Danvillianus Minor*, Norimbergae: Prostat in Officina Adami Theophili Schneideri-Weigeliana 1798.

72 Emanuel de Las Cases: *Genealogical, Chronological, Historical, and Geographical Atlas. Exhibiting All The Royal Families In Europe, Their Origin, Descendancy, Marriages, &c.*, London: J. Barfield 1801. První francouzské vydání vyšlo v letech 1802–1804.

73 Christian Kruse: *Atlas Zur Übersicht Der Geschichte Aller Europäischen Länder Und Staaten*, Leipzig – Halle: Renger'sche Buchhandlung 1802–1818.

74 Srov. předmluva k vydání z roku 1841, kterou sepsal Kruseho syn Friedrich: Christian Kruse – Friedrich Kruse: *Atlas und Tabellen zur Uebersicht der Geschichte aller europaeischen Laender und Staaten von ihrer ersten Bevoelkerung an bis zu den neuesten Zeiten*, Leipzig: Renger'sche Verlags-Buchhandlung 1841.

pouze na historický vývoj Evropy, jejíž proměny sledoval na shodné podkladové mapě vždy po 100 letech (od roku 400 do roku 1700). K historickým mezníkům (a zde je nutno upozornit, že prosazení kánonu základních mezníků v evropských dějinách je v historické atlasové kartografii spojeno až s Karlem Sprunerem) se uchýlil až v případech posledních tří map, zachycujících nejnovější dějiny, spojené především s francouzskou revolucí a napoleonskými válkami (1788–1816). I po kartografické stránce byl atlas v porovnání s Las Casesem daleko pečlivěji zpracován a obsahoval větší množství toponym a dalších údajů. Důležitou součástí atlasu tvořily rozsáhlé chronologicky a geograficky členěné tabulky s podrobnými texty, které ve stoletých intervalech (pro nejnovější období kratších, ekvivalentně k mapovým protějškům) popisují historický vývoj v různých částech Evropy, případně dalších zájmových území. V neposlední řadě zde byly jako tradiční součást historických atlasů zařazeny podrobné genealogické tabulky. Atlas se dočkal opakovaných vydání, včetně zahraničních překladů a ovlivnil některé další autory, mezi nimi i tvůrce jednoho z nejstarších českých atlasů, o kterém bude řeč v následující kapitole.

Za pozornost stojí rovněž atlas Edwarda Quinna (1794–1828), který se vyznačoval neotřelou koncepcí, kvalitním kartografickým a fascinujícím výtvarným zpracováním.⁷⁵ Osobitým způsobem zvládl zachytit vývoj představ a znalostí o světě v průběhu dějin, které se čtenáři postupně vynořují z „mlhy nevědomosti“. Pozoruhodné je rovněž, že texty k tomuto dílu napsala americká historička Emma Willardová (1787–1870), reformní pedagožka a autorka prvního dějepisného atlasu Spojených států amerických (1828).⁷⁶ Jejím prostřednictvím žena prvně a rázně vstoupila do dějin světové historické atlasové kartografie.⁷⁷

Situace v první polovině 19. století již byla předzvěstí zásadní modernizace dějepisných atlasů, kterou ovlivnil technologický pokrok (zejména přechod od mědirytu k výrazně levnější litografii a následně i dalším tiskařským technikám), dynamický rozvoj geografie, kartografie i historiografie, systematické budování vzdělávacího systému, narůstající zájem o historickou problematiku ze strany širší veřejnosti a v neposlední řadě rozvíjející se národní identita jednotlivých (středoevropských) národů a zrod moderního nacionalismu. Této problematice však již budou věnovány následující kapitoly.

75 Edward Quinn: *An Historical Atlas in a Series Maps of the World, as Known at Different Periods*, London: Richard Griffin and Co. 1830 a další vydání.

76 Emma Willard: *A Series of Maps to Willard's History of the United States, or, Republic of America*, New York: White, Gallaher, & White 1828.

77 Její texty v Quinnově atlasu se objevily od druhého vydání v roce 1836. S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 17–20. K inspirativní osobnosti Emmy Willardové a jejímu dílu podrobněji Susan Schulten: *Emma Willard and the Graphic Foundations of American History*, *Journal of Historical Geography* 33, č. 3 (2007), s. 542–564 a následně Susan Schulten: *Mapping the Nation. History and Cartography in Nineteenth-century America*, Chicago 2012, zejména kapitola 1. *Mapping the Past*, s. 18–78.

1. 1848–1918

Proces krystalizace a hledání moderní formy dějepisného atlasu, jehož starší vývoj byl stručně představen v předchozí kapitole, se završil kolem poloviny 19. století. Nejvýraznější roli v něm hrála kartografie německá, jejíž otisk ve středoevropském prostoru byl velmi zřetelný – nejen v rakouských dějepisných atlasech, ale také v dílech vydaných v jazycích ostatních, neněmeckých národů žijících v této oblasti. V rámci rakouské monarchie bylo zejména po revolučních událostech v roce 1848 možné sledovat snahy produkovat učební pomůcky ve všech jazycích monarchie, což se koncem 19. století odrazilo i ve formě překladů některých německojazyčných dějepisných atlasů do češtiny, polštiny, chorvatštiny nebo italštiny. Souběžně však vznikaly také původní dějepisné atlasy v národních jazycích monarchie, které je třeba nahlížet v kontextu emancipačních snah a sílícího sebeuvědomění těchto etnik. Postupně se staly jednou z forem prezentace jejich zájmů, mající při formování národní identity nepopiratelné místo. Bylo v nich nezřídka možné vnímat potřebu vymezit se vůči jejich německojazyčným protějškům a zdůrazňovat význam atlasu „vlastního“. Přínos atlasu v národním jazyce nebyl chápán jen z hlediska jazykového, ale také v možnosti věnovat národním dějinám větší pozornost a v neposlední řadě „konečně korektně“ zobrazit některé sporné dějinné otázky a nepřesnosti, které se v německojazyčných atlasech objevovaly.⁷⁸

⁷⁸ O těchto nadějích a ambicích vypovídají poznámky v předmluvách českých atlasů i nadšené české recenze na ně, které jsou uvedeny dále v textu. Tento fenomén se však neomezuje pouze na oblast střední Evropy, v podobném duchu se vymezuje vůči německému Sprunerovu atlasu i dějepisný atlas Arcangela Ghisleriho: *Testo-Atlante di geografia storica generale e d'Italia in particolare*, Bergamo: Istituto Italiano d'Arti Grafiche 1889. V úvodu vydání z roku 1923 je uvedeno, že Sprunerův atlas je „most inadequate for the development of our contemporary history, for it depicts Italy as an appendix of the German Empire!“ [„je pro vývoj našich soudobých dějin nanejvýš nevhodná, neboť Itálii líčí jako přívesek Německé říše!“ Překl. aut.] Cit. dle V. Larcher – S. Piovani: *The Use of Colours in Historical Atlases*, *Cartographica* 53, č. 2 (2018), s. 117.

DĚJEPISNÉ ATLASY VE STŘEDNÍ EVROPĚ OD PRVNÍ POLOVINY 19. STOLETÍ DO ROKU 1918

V průběhu 19. století setrvale narůstal zájem veřejnosti o atlasy, zpočátku zejména geografické, posléze rovněž historické. Mezinárodní atlasovou kartografií nejvýrazněji ovlivnila **německá produkce**, kde se na základě teoretických a metodologických prací Alexandra von Humboldta a Carla Rittera postupně prosazovaly nové standardy zpracování atlasových děl (systematizace projekce a měřítek, nárůst přesnosti atd.), následně přejímané v ostatních zemích.⁷⁹ Významný podíl na tomto vývoji měla specializovaná kartografická nakladatelství (v Německu např. výmarský Geographisches Institut, berlínský Dietrich Riemer nebo gothajský Justus Perthes). Mezi soudobá nejvlivnější díla patřily bezesporu atlasy starověku Ritterova žáka Heinricha Kieperta (1818–1899)⁸⁰ a především v Perthesově nakladatelství od roku 1837 vydávaný Sprunerův *Historisch-geographischen Hand-Atlas*.⁸¹ Jeho zásadní přínos tkvěl v zájmu o novější (tj. nejen starověké) dějiny a v inovativní koncepci vyznačující se evropskou (tj. německý pohled přesahující) perspektivou dějinného vývoje. Pro další vývoj určující byla i jeho volba historických mezníků. Prosazení Sprunerova modelu kombinujícího nejmodernější kartografické metody s pojetím historie Evropy jako dějin evropských států a jejich vzájemných vztahů, nikoliv z hlediska genealogicko-dynastického, jak tomu běžně bývalo v 18. a ještě počátkem 19. století, udaly celosvětovému vývoji a dalšímu směřování dějepisných atlasů jasný směr. Inspirací byl i pro Gustava Droysena, jehož proslulý a bezmála stovku map čítající *Allgemeiner historischer Atlas* – atlas světových dějin s výraznou dominancí map s němec-

79 Mezi zásadní díla patří např. Alexandr von Humboldt – Aimé Bonpland: *Essai sur la géographie des plantes. Accompagné d'un tableau physique des régions équinoxiales, fondé sur des mesures exécutées, depuis le dixième degré de latitude boréale jusqu'au dixième degré de latitude australe, pendant les années 1799, 1800, 1801, 1802 et 1803*, Paris 1805; Carl Ritter: *Die Erdkunde im Verhältniß zur Natur und zur Geschichte des Menschen. Oder allgemeine, vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physikalischen und historischen Wissenschaften*, Berlin 1817–1859 (19 sv., nedokončeno); Carl Ritter: *Einleitung zur allgemeinen vergleichenden Geographie, und Abhandlungen zur Begründung einer mehr wissenschaftlichen Behandlung der Erdkunde*, Berlin 1852.

80 Např. nadmíru přesný a kvalitně zpracovaný Heinrich Kiepert: *Historisch-geographischer Atlas der Alten Welt*, Weimar: Geographisches Institut 1848 (a další vydání), který obsahoval i mapy ke starozákonním událostem. Po Kiepertově přesunu k Dietrichu Riemerovi do Berlína zde vycházel od roku 1859 jeho úspěšný *Atlas antiquus*, přeložený do sedmi jazyků a opakovaně vydávaný do roku 1902.

81 Zejm. Karl von Spruner: *Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die neueste Zeit*, Gotha: Justus Perthes 1837–1846; Karl von Spruner: *Atlas Antiquus*, Gotha: Justus Perthes 1848–1850; Karl von Spruner: *Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte Asiens, Africa's, America's und Australiens*, Gotha: Justus Perthes 1851–1853. Atlasy byly opakovaně vydávány; v letech 1862–1879 dílo přepracoval Theodor Menke.

kou tematikou – vyšel v nakladatelství Velhagen & Klasing v roce 1886.⁸² Nejvýznamnější část historickokartografické atlasové produkce plošně v celé střední Evropě tvořily od druhé poloviny 19. století školní dějepisné atlasy. V Německu od roku 1856 vycházely v gothajském Perthesově nakladatelství Sprunerovy školní atlasy, včetně prací specializovaných na dějiny Německa a Rakouska.⁸³ Ostatní atlasová díla tohoto typu, která se v průběhu padesátých a šedesátých let pokusila na německém trhu prosadit, nedokázala Sprunerovi konkurovat. Zlom nastal v roce 1877, kdy se poprvé v nakladatelství Velhagen & Klasing objevil atlas Putzgerův.⁸⁴ Díky dobré marketingové strategii a soustavné aktualizaci obsahu, která velice pružně reagovala na změny politických poměrů i proměňující se požadavky v školních učebních plánech (ať už přidáváním nových map nebo aktualizací stávajících), své konkurenty zcela převálcoval a v masových nákladech kontinuálně vychází až do současnosti.⁸⁵ Záhy pronikl i do dalších států, zejména do Rakouska-Uherska, kde vycházel v několika jazykových mutacích (české verzi Putzgera je věnována pozornost dále v textu). Ačkoliv se původní autor tohoto díla, Friedrich Wilhelm Putzger (1849–1913), na atlasu aktivně podílel pouze něco málo přes jedno desetiletí, jeho jméno v názvu přetrvalo a označení *Putzger* se stalo veleúspěšnou reklamní značkou a zejména v německojazyčném prostředí prakticky synonymem pro školní dějepisný atlas.⁸⁶ Nakladatelství se tímto počinem podařilo vystihnout potřeby mladé nacionálně orientované německé říše. Oproti „evropskému“ Sprunerovi nabízela Putzgerova praktická příručka německou „vilémovskou“ perspektivu dějin, s těžištěm v období novověku. Počet map v atlasu do roku 1918 soustavně narůstal, zároveň je ale třeba zmínit, že jeho

82 Gustav Droysen: *Allgemeiner Historischer Handatlas*, Bielefeld – Leipzig: Velhagen & Klasing 1886.

83 Karl von Spruner: *Historisch-geographischer Schul-Atlas*, Gotha: Justus Perthes 1856; Karl von Spruner: *Historisch-geographischer Schul-Atlas von Deutschland*, Gotha: Justus Perthes 1858; Karl von Spruner: *Historisch-geographischer Schul-Atlas des Gesamtstaates Österreich von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*, Gotha: Justus Perthes 1860.

84 Friedrich Wilhelm Putzger: *F. W. Putzger's historischer Schul-Atlas. Zur alten, mittleren und neuen Geschichte*, Bielefeld: Velhagen & Klasing 1877 a další vydání.

85 Nejnověji již 105. vydání v roce 2021: *Putzger Historischer Weltatlas. Erweiterte Ausgabe*, 105. vyd., Berlin: Cornelsen 2021.

86 Až do roku 1887 měl Putzger podíl na přípravování dalších vydání, od čtrnáctého vydání (1888) se již nakladatelství nezdál dostatečně vědecky „kompetentní“ a poměrně nevybíravě se ho zbavilo. Dalšími pracemi pověřilo postupně řadu historiků, jako prvního Alfreda Baldamuse (1856–1908), poté Ernsta Schwabeho a další. Putzgerově atlasu bylo v porovnání s jinými historickými atlasy v literatuře věnováno relativně velké množství pozornosti, ze základních prací je možno zmínit S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 62–91; P. Lehn: *Deutschlandbilder*, s. 49–63, 89–104; I. Hantsche: *Friedrich Wilhelm Putzger und der Putzger*; Irmgard Hantsche: *Putzger, Friedrich Wilhelm*, in: *Neue Deutsche Biographie* 21 (2003), s. 24–25 (online), <http://www.deutsche-biographie.de/pnd124215408.html>; A. Wolf: *100 Jahre Putzger – 100 Jahre Geschichtsbild in Deutschland (1877–1977)*; A. Wolf: *What Can the History of Historical Atlases Teach?*; A. Badziąg – P. Mohs – W. Meinecke: *Schulatlanten in Deutschland und benachbarten Ländern vom 18. Jahrhundert bis 1950*.

jádro, které se v této době vyprofilovalo, zůstalo i poté navzdory politickým turbulencím pozoruhodně konzistentní.⁸⁷ V neposlední řadě je třeba zmínit i první atlasové počiny regionální historické geografie, zejména na přelomu 19. a 20. století vycházející *Geschichtlicher Atlas der Rheinprovinz*.⁸⁸

Také v **Rakousku** vyšlo v první polovině 19. století několik dějepisných atlasů, většina z nich však nepřežila svá první vydání. Za zmínku stojí Constant Desjardins, který prakticky ve stejné době jako Spruner vydal svůj *Historischer Atlas von Europa* (1838).⁸⁹ Obsahoval mapy ke středověku a novověku a v kontextu vývoje rakouských dějepisných atlasů je možné jej vnímat jako důležité přechodové dílo, nabízející rakouskou perspektivu novověkých evropských dějin. Sprunerových kvalit však nedosahoval a záhy přestal být vydáván. Rozvoj školních dějepisných atlasů nastal teprve od sedmdesátých let, kdy bylo zapotřebí reagovat na změny v politickém uspořádání Evropy (zánik Německého spolku a sjednocení Německa v roce 1871) i budování rakouského školského systému. Pro tvůrce atlasů vyvstala poměrně zásadní otázka, jak a především v jakém geografickém rámci rakouské dějiny pojímat.⁹⁰ Na druhou stranu je třeba připomenout, že v poslední čtvrtině 19. století byly jako schválené pomůcky v Rakousku používány i německé atlasy (Kiepert, Spruner). Stejně jako v německém prostředí vycházelo i v Rakousku nejvíce školních dějepisných atlasů v několika specializovaných nakladatelstvích (zejména vídeňské podniky Hölzela, Pichlera a Höldera). Nejrychleji na nové podmínky zareagoval prozíravý a obchodně velice zdatný Eduard Hölzel, který již roku 1872 vydal nové atlasové dílo *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*, zpracované maďarským pedagogem Györgyem Jauszem.⁹¹ Atlas vycházel v německé a maďarské verzi, byl nadprůměrně citlivý k uherským dějinám a nabízel svým uživatelům rakouskou perspektivu dějinného vývoje. Naopak Pichlerovo nakladatelství se rozhodlo řešit situaci jednodušeji a nevytvářet nový vlastní atlas – od Velhagena a Klasinga zakoupilo práva a již v roce 1878 vydalo rakouským poměrům lehce přizpůsobeného Putzgera, který byl následně vydáván až do konce 20. století.⁹² Svému německému předobrazu

87 K vývoji německých dějepisných atlasů v tomto období zejména S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 50–61; P. Lehn: *Deutschlandbildern*, s. 17–147; J. Black: *Maps and History*, s. 27–50; srov. rovněž T. Kamusella: *School History Atlases*, s. 116–119.

88 Wilhelm Fabricius a kol.: *Geschichtlicher Atlas der Rheinprovinz*, Bonn: Behrendt 1894–1909.

89 Constant Desjardins: *Historischer Atlas von Europa oder Darstellung der politisch-ethnographischen Hauptumstaltungen in den wichtigsten Perioden der europäischen Geschichte*, Wien: Selbstverlag 1838 a 1840.

90 S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, s. 221–232.

91 Georg Jausz: *Historisch-Geographischer Schul-Atlas für Gymnasien, Realschulen und verwandte Lehranstalten*, I. *Die Alte Welt*, Wien: Ed. Hölzel 1872, 1873, 1874, 1882; Georg Jausz: *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*, Wien: Ed. Hölzel 1876, 1878, 1887. Dochování tohoto atlasu je poměrně raritní, zřejmě nevycházel ve velkém nákladu.

92 F. W. Putzger *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte. Für die höheren und mittleren Unterrichtsanstalten Österreich-Ungarns*, Wien: Pichler 1878–1923 (37 vydání).

se ovšem nevyrovnal ani počtem aktualizací, ani počtem vydání. Hölderovo nakladatelství přišlo rovněž s vlastním atlasem, vytvořeným historiky Hannakem a Umlaufem, kteří se inspirovali Jauszem, avšak vnesli do své práce nové pozoruhodné inovace (např. vhodnější řazení map).⁹³ I toto dílo našlo své publikum a v původní neaktualizované podobě bylo vydáváno až do konce monarchie. Na oba konkurenční atlasy zareagoval Hölzel, který se rozhodl Jauszův atlas radikálně přepracovat.⁹⁴ Tímto úkolem pověřil Friedricha Wilhelma Schuberta a Wilhelma Schmidta. Výsledkem se stalo v podstatě nové, formálně i z hlediska použitých technologií daleko kvalitnější zpracované atlasové dílo. Na rozdíl od Jauszova „rakouského“ atlasu Schubertovo–Schmidtovo dílo prezentovalo spíše říšskoněmeckou perspektivu dějin, přičemž důraz na Rakousko byl redukován. Jednotlivé díly (starověk, středověk, novověk) vycházely od roku 1887. První společné vydání pod názvem *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit* vyšlo roku 1899 a v nezměně podobě úspěšně sytilo rakouský trh až do dvacátých let 20. století.⁹⁵ Hölzelovo nakladatelství vydávalo až do roku 1918 atlas i v dalších jazycích monarchie – češtině, chorvatštině a italštině (srov. dále v textu). Atlasy z Hölzelova nakladatelství, které lze pokládat v soudobém Rakousku pravděpodobně za nejvlivnější, se obecně vyznačovaly větším množstvím map ke středověkým a novověkým dějinám (v poměru k mapám ke starověku); na rozdíl od německých atlasů věnovaly relativně minimální pozornost kulturní, sociální a hospodářské problematice a rovněž o poznání méně reflektovaly koloniální dějiny, což bylo dáno tím, že Rakousko-Uhersko žádné vlastní kolonie nemělo.⁹⁶ V neposlední řadě je třeba zmínit aktivity v oblasti historické kartografie v akademickém prostředí. V roce 1899 byla v Rakouské akademii věd ustavena komise pro zpracování historického atlasu rakouských alpských zemí (*Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer*). Přípravné práce probíhaly pod vedením geografa, historika a alpinisty Eduarda Richtera (1847–1905). První svazek (Salzburško, Horní Rakousy,

93 Emanuel Hannak – Friedrich Umlauf: *Historischer Schulatlas zur Geschichte des Alterthums, des Mittelalters und der Neuzeit*, I–II, Wien: Hölder 1886–1887. Do roku 1918 vyšel celkem v osmi vydáních.

94 Tím se zásadně lišil od politiky nakladatelů Putzgera, který se vyznačoval až překvapivou kontinuitou a formální a do značné míry i obsahovou stálostí, byť byl soustavně aktualizován a upraven.

95 Friedrich Wilhelm Schubert: *Atlas Antiquus. Historisch-geographischer Schulatlas der alten Welt*, Wien: Ed. Hölzel 1887; Friedrich Wilhelm Schubert – Wilhelm Schmidt: *Historisch-geographischer Schulatlas des Mittelalters*, Wien: Ed. Hölzel 1889; Friedrich Wilhelm Schubert – Wilhelm Schmidt: *Historisch-geographischer Schulatlas der Neuzeit*, Wien: Ed. Hölzel 1895; Friedrich Wilhelm Schubert – Wilhelm Schmidt: *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit*, Wien: Ed. Hölzel 1899 a další vydání.

96 K vývoji rakouských dějepisných atlasů v tomto období S. Schraut: *Kartierte Nationalgeschichte*, zejména s. 174–196; J. Dörflinger: *Geschichtsatlanten vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*; I. Kretschmer – J. Dörflinger – H. Hühnel (ed.): *Atlantes Austriaci*, I.

Štýrsko) vyšel až po jeho smrti v roce 1906 a jeho vydávání pokračovalo až do padesátých let 20. století. V první fázi se zpracovatelé soustředili na mapy jednotlivých soudních okresů (Landgerichtskarten) v jednotném měřítku 1 : 200 000.⁹⁷

Kořeny **polské historické kartografie** sahají hluboko do 18. století, kdy byly vydávány nejdříve jednotlivé dějepisné mapy. Pro Poláky, jejichž stát koncem 18. století zmizel z mapy Evropy, se dějepisné atlasy staly důležitým prostředkem prezentace vlastní bohaté historie a zároveň i možností, jak v zahraničí na existenci svého národa a jeho osudu upozornit. Dějepisné atlasy vznikaly od počátku 19. století nejen na území bývalého Polska – za nejstarší polský atlas je všeobecně uznávána práce Jana Potockého vydaná v Petrohradě (1805),⁹⁸ nejvýznamnější však byla bezesporu díla „otce polské historické kartografie“ Joachima Lelewela.⁹⁹ Již v první polovině 19. století vznikaly první tematické atlasy k vojenským dějinám Polska a atlasy školní, mezi nimiž opět dominovaly práce Lelewelovy. Za pozornost stojí jeho školní *Atlas do Dziejów Polskich*, který tematizuje hlavní milníky národních dějin až do dělení Polska.¹⁰⁰ V období po listopadovém povstání (1830/1831) vznikaly významné atlasové počiny polských emigrantů, které byly vydávány v západní Evropě.¹⁰¹ Slibný vývoj v oblasti kartografie i historické geografie od osmdesátých let měl za následek vznik první koncepce (a částečné realizace) podrobného vědeckého historického atlasu Polska (*Atlas historyczny Rzeczypospolitej*), kterou bylo po obnovení jeho samostatnosti možno dále rozvíjet. Školní atlasová kartografie naopak od druhé poloviny 19. století spíše stagnovala. Pro výuku byly v jednotlivých záborech používány především překlady děl příslušných států, obsahujících minimum map k národním dějinám. Vydané atlasy k polským dějinám byly namnoze pouze kompilací starších děl.¹⁰²

97 Akademie der Wissenschaften, *Historischer Atlas der Österreichischen Alpenländer*, I. Die Landgerichtskarte, Wien: Adolf Holzhausen Nachf. 1906–1958. Doprovodné texty vycházely v podobě samostatných svazků (*Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer*).

98 Jan Potocki: *Atlas archéologique de la Russie Européenne*, St. Petersburg: Alexandre Pluchart 1805 (dále 1810 a 1823).

99 Např. Joachim Lelewel: *Atlas do Badań Starożytności we względzie geografii*, Wilno: Józef Zawadzki 1818.

100 Joachim Lelewel: *Atlas do Dziejów Polskich*, Warszawa: [s. n.] 1829 a mnoho dalších, i cizojazyčných vydání.

101 Např. Adolf Hipolit Dufour – Leonard Chodźko: *Atlas historique, politique et statistique de la Pologne ancienne et moderne, indiquant ses divers démembrements et partages*, Paris: Charles Simonneau 1831; Jan Marcin Bansemmer – Piotr Falkenhagen Zalewski: *Atlas Containing Ten Maps of Poland Exhibiting the Political Changes That Country Has Experienced During the Last Sixty Years from 1772 to the Present Time. Preceded By a Geographical, Historical, Political, Chronological, Statistical, Literary and Commercial Table*, London: J. Wyld 1837.

102 Z popularizačních děl pro širší veřejnost stojí za pozornost především patriotický (a nedokončený) atlas Zygmunta Światopełka Ślupského: *Atlas Ziemi Polskich*, I/1. *Wielkie Księstwo Poznańskie 46 map i planów*, Poznań: Gebethner i Wolff 1911, jehož vytvoření bylo vedeno mj. sna-

Také v **Maďarsku (Uhrách)** se dějepisné atlasy objevily podstatně dříve než v českých zemích. Již v polovině 18. století vyšel v Bratislavě *Atlas Parvus Hungariae* místního gymnaziálního profesora Jánose Tomky Száskyho (1751).¹⁰³ V 19. století se významnou osobností maďarské historické kartografie stal již výše zmiňovaný Geörgy Jausz (1842–1888), jehož k uherským dějinám nadstandardně vnímavý atlas, vydávaný v Hölzelově nakladatelství, se v roce 1873 dočkal i své jazykově maďarské verze.¹⁰⁴ Na konci 19. století vycházela i další původní atlasová díla v maďarštině, určená pro potřeby školní výuky dějepisu, nejvýznamnějším byl bezesporu *Történelmi iskolai atlasz*, který vycházel v opakovaných vydáních od roku 1897 s podporou uherské vlády.¹⁰⁵ V předvečer první světové války vytvořil významný maďarský geograf Károly Kogutowicz (1886–1948) se svými spolupracovníky poměrně rozsáhlý dějepisný atlas, který odděleně ve dvou svazcích pojednával o maďarských a světových dějinách.¹⁰⁶ K podobnému členění se české (nejen) školní dějepisné atlasy dostaly až o více než čtyřicet let později.¹⁰⁷

DĚJEPISNÉ ATLASY V ČESKÝCH ZEMÍCH 1848–1918

Také v českých zemích se kolem poloviny 19. století objevily první pokusy o vytvoření dějepisného atlasu. Postupem času se tomuto žánru podařilo v českém prostředí bezpečně zakořenit a nově vytvářené mapy k českým dějinám, byť prozatím nepřiliš početné, přispívaly svým dílem k formování národní identity. Na následujících stránkách bude pozornost zaměřena na nelehké počátky a postupný rozvoj tohoto žánru v českých zemích, s cílem zodpovědět několik základních otázek: Jaké bylo postavení českých dějepisných atlasů v rámci rakouského (později rakousko-uherského) soustátí? Podařilo se českým atlasům v rámci monarchie prosadit? Jaká byla jejich

hou „ubránit“ polské názvosloví proti germanizačním tlakům německé kartografie. Vývojem polských historických atlasů do roku 1918 se podrobně zabývá B. Konopska: *Polskie atlasy historyczne*, s. 15–59; J. Black: *Maps and History*, s. 71–72. Ke kontinuitě projektu vědeckého historického atlasu Polska M. Słoiń: *Historischer Atlas von Polen 1880–2020*.

103 János Tomka Szásky: *Regn. Hungariae* (variantní název *Atlas Parvus Hungariae*), Pozsony: [s. n.] 1751. Srov. edice atlasu Jánosa Tomky Szásky – Gergely Tóth: *Magyarország első történelmi atlasza*, Budapest: Képzőművészeti Kiadó 2004.

104 György Jausz: *Történelmi-földrajzi iskolai atlasz*, Wien: Ed. Hölzel 1873.

105 Ágost Helmár: *Iskolai atlasz az ókori történelem tanításához*, Pozsony: Stampfel-kiadó 1889; Manó Kogutowicz a kol.: *Történelmi iskolai atlasz*, I–III, Budapest: Magyar Földrajzi Intézet 1897.

106 Károly Kogutowicz a kol.: *Atlasz a magyar történelem tanításához; Atlasz a világtörténelem tanításához*, I–II, Budapest: Magyar Földrajzi Intézet 1913. Svazek k uherským dějinám obsahoval 21 map, ke světovým dějinám 58 map.

107 Vývoj maďarských dějepisných atlasů v tomto období stručně představuje J. Black: *Maps and History*, s. 73–74; srov. rovněž T. Kamusella: *School History Atlases*, s. 121.

specifika? Kdo byli tvůrci těchto atlasů a jak se do nich promítly emancipační snahy českého národa?¹⁰⁸

VÝUKA DĚJEPISU A VÝVOJ DĚJEPISNÝCH DIDAKTICKÝCH POMŮCEK V ČESKÝCH ZEMÍCH V OBDOBÍ 1848–1918

Pro kontextualizaci dějepisných atlasů, vytvářených z větší části pro potřeby školní výuky, je v první řadě zapotřebí nastínit, jakým způsobem se v tomto období vyučoval dějepis a jaké další didaktické pomůcky byly k dispozici.

Až do roku 1848 v monarchii platily předpisy vydané za vlády Marie Terezie.¹⁰⁹ Dějepis byl vyučován na všech úrovních škol, v učebních osnovách převládal důraz na dějiny starověku, biblickou dějepravu a dějiny habsburského rodu. Nejvíce pozornosti výuce historie věnovala bezesporu gymnázia. Po jejich reorganizaci v roce 1849 se dějepisná látka v rámci dvou čtyřletých stupňů probírala dvakrát, v rozsahu odpovídajícímu věku studentů.¹¹⁰ I nadále tematicky převládaly dějiny starověku (Řecko a Řím) a dějiny habsburské monarchie. Tzv. Hasnerovým zákonem z roku 1869 byla zavedena nejen povinná osmiletá školní docházka, ale byla v něm stanovena také pravidla vyučování na obecných školách. Všechny vyučované předměty se měly k sobě navzájem vztahovat a tvořit dohromady kompaktní soubor informací, které si žák měl během povinné docházky osvojit. Cílem dějepisného a zeměpisného vyučování bylo poznání vlasti a soustavné budování oddanosti a lásky nejen k ní, ale i k císaři a celé vládnoucí dynastii.

Na gymnáziích byla výuka dějepisu spojena se zeměpisem.¹¹¹ Tento stav změnila tzv. Marchetova reforma, platná od školního roku 1908/1909, díky níž začaly být tyto předměty vyučovány odděleně. Provedená reforma mimo to předpokládala, že se kromě frontálního výkladu učitele do výuky formou diskuze aktivněji zapojí i žáci a kladla větší důraz na pochopení látky; tak jako u mnoha reforem však praxe byla mnohdy jiná. Již před první světovou válkou pociťovali odborníci potřebu hlubší reformy výuky historie a v pedagogických periodických rozvíjeli na teoretické rovině koncepci tzv. činné

108 Tato kapitola je podstatně rozšířenou a upravenou verzí článku J. Močíčková: Dějepisné atlasy v Čechách, součást evropské atlasové kartografie 19. století. Problematiku autorka reflektuje rovněž v textu Dějepisné atlasy v českých zemích od poloviny 19. století do současnosti, s. 15–20. Základní přehled o vývoji dějepisných atlasů v českých zemích pro období 1850–1918, avšak pouze jazykově českých, poskytuje L. Mucha: České historické atlasy, s. 239–251.

109 Všeobecný školní řád (1774) zavedl výuku dějepisu v hlavních a normálních školách, výuku historie na gymnáziích zavedl studijní řád pro gymnázia (1775). Srov. Magdalena Šustová: *Stalo se v zemi české... Jak se vyučoval dějepis*, Praha 2009, s. 7–8.

110 Tzv. Nástin organizace gymnázií a reálek (nazýván rovněž jako Exner-Bonitzova reforma), 1849.

111 Srov. Antonín Šetelík: *Sbírka normálí platných pro české školy střední*, Praha 1902, s. 387–388.

školy (tj. aktivní účasti žáků při výuce) převzaté z americké pedagogiky.¹¹² Z hlediska časové dotace výuky dějepisu na gymnáziích byla situace poměrně vyhovující – na druhém stupni gymnázia byly tomuto předmětu věnovány 3–4 hodiny týdně.

Z **učebních pomůcek** byly ve starším období dostupné pouze učebnice v němčině,¹¹³ od čtyřicátých let 19. století již byla k dispozici jazykově česká učebnice Václava Vladivoje Tomka,¹¹⁴ od konce šedesátých let pak práce Jana Lepaře¹¹⁵ a dále Antonína Gindelyho¹¹⁶. Na obecných a měšťanských školách byla využívána také šířeji zaměřená čítanka, jejíž část tvořily texty historického zaměření.¹¹⁷ Koncem 19. století poprvé vyšel Dvořákův a Kameníčkův *Všeobecný dějepis* (1896–1898), první učebnice obsahující ilustrace a mapy.¹¹⁸ Proslulá učebnice *Hýbl-Bidlo-Šusta* (1911–1913) byla používána a opakovaně vydávána až do roku 1948.¹¹⁹ V roce 1914 vydal učebnici dějepisu rovněž Josef Pekař. Také jeho práce byla po přepracování využívána k výuce i po vzniku Československé republiky.¹²⁰ Jak je z uvedeného výčtu patrné, autory učebnic dějepisu byly v mnoha případech významné osobnosti české historiografie, ale také např. pedagog a metodik výuky dějepisu Jan Lepař. Právě Lepař a František Kameníček ke svým učebnicím souběžně připravili dějepisné atlasy.

Z hlediska dalších typů výukových pomůcek je třeba uvést, že zatímco pro výuku zeměpisu již v tomto období byly k dispozici české školní nástěnné mapy, vydávané zejména jako deriváty německojazyčných map, produkce

112 Výraznou osobností usilující o modernizaci výuky dějepisu (mimo jiné rovněž zařazení dějin pravěku do učebních osnov) byl Eduard Štorch, učitel a autor známých románů, zejména z pravěkého období. Vývoj výuky dějepisu v českých zemích v 19. století shrnuje M. Šustová: *Stalo se v zemi české*, s. 7–9; Helena Mandelová: *Dějepis (školní)*, in: *Akademická encyklopedie českých dějin*, IV. D–G, ed. Jaroslav Pánek, Praha 2015, s. 23–24.

113 Využíván byl především Aleš Pařízek: *Versuch einer Geschichte Böhmens für den Bürger. Nebst angehängter Historischen Erdbeschreibung dieses Landes. Zum Gebrauche der Jugend verfasst*, Prag 1781, opírající se o spisy Balbína, Hájka a Beckovského; dále rovněž Heinrich Johann Wolf: *Geschichte des Königreichs Böhme zum Gebrauche der studierenden Jugend in den k. k. Staaten*, Wien 1783.

114 Václav Vladivoj Tomek: *Děje mocnářství rakouského*, Praha 1845 a další vydání, učebnice byla přeložena do několika jazyků monarchie; Václav Vladivoj Tomek: *Novější dějepis rakouský* (od r. 1526 do r. 1860), Praha 1887.

115 Jan Lepař: *Jana Lepaře Všeobecný dějepis k potřebě žáků na vyšších gymnasiích československých*, I. Starý věk; II. Středověk; III. Nový věk, Praha 1867, 1869, 1871 a další vydání.

116 Jan Antonín Gindely: *Dějepis pro školy obecné a měšťanské*, I–III, Praha 1876, dočkala se i překladu do některých jiných jazyků monarchie.

117 Jan Štastný – Jan Lepař – Josef Sokol: *Čítanka pro školy obecné i měšťanské*, Praha 1878–1884.

118 František Kameníček – Rudolf Dvořák: *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy středních škol*, I. Starý věk; II. Střední věk; III. Nový věk, Praha 1896–1898 a další vydání.

119 František Hýbl – Jaroslav Bidlo – Josef Šusta: *Všeobecný dějepis pro vyšší třídy škol středních*, I. Dějiny starého věku; II. Dějiny středního a nového věku do roku 1648; III. Dějiny nového věku od roku 1648, Praha 1911–1913 a další vydání.

120 Josef Pekař: *Dějiny naší říše. Se zvláštním zřetelem ke královstvím v říšské radě zastoupeným*, Praha 1914. V přepracované verzi vyšlo jako *Dějiny československé. Pro nejvyšší třídy škol středních*, Praha 1921 a další vydání, srov. následující kapitola.

nástěnných dějepisných map byla ve sledovaném období minimální. Do roku 1918 byla jako učební pomůcka schválena pouze jediná mapa, věnovaná historickému vývoji Římské říše.¹²¹ Naopak zejména od druhé poloviny 19. století byly při výuce dějepisu používány také školní obrazy, které zpravidla znázorňovaly významné historické události nebo osobnosti.¹²²

Všechny pomůcky k didaktice dějepisu podléhaly ministerskému schválení, bez kterého nemohly být při výuce legálně používány, byť praxe se od tohoto „ideálu“ mnohdy lišila. Tímto postupem se stát aktivně bránil tomu, aby se do školního prostředí dostaly materiály, které by nebyly v souladu s politickou linií monarchie a nepřispívaly by ke vhodnému vzdělávání školní mládeže, která měla být vedena především k uvědomělému rakouskému občanství.¹²³ Nutno říci, že to byl postup úspěšný, neboť nakladatelství nechtěla z finančního hlediska riskovat vydání učební pomůcky, která by procesem ministerského schválení neměla šanci projít.¹²⁴

Přísná bdělost nad knihami a pomůckami učebními vidí se býti tím nutnější, ježto se, jak tomu zkušenost svědčí, právě učebních pomůcek často užívá k neoprávněným a povážlivým záměrům rázu politického, národního a církevního. Jmenovitě učebnic dějepisu, zeměpisu, map, obrázkových knih a sešitů zneužívá se v uvedeném směru.

(výnos Ministerstva kultu a vyučování z 12. ledna 1875, č. 9226)¹²⁵

121 Friedrich Umlauf – Johann Georg Rothaug: *Říše římská v postupném vývoji*, Vídeň: Freytag & Berndt [1907]. Do češtiny mapu upravil František Nábělek. Srov. Ludvík Mucha: *České školní nástěnné mapy v letech 1848–1918*, *HG 4* (1970), s. 185.

122 Např. v pražském Koberově nakladatelství vydané Adolf Frumar – Felix Jenewein: *Dějepisné obrazy*, Praha 1880. Srov. Jarmila Klímová: *Vzestup a pád českého dějepisného školního obrazu*, in: *Dějiny ve škole – škola v dějinách*, s. 61–63; Pavla Koritenská: *Školní obrazy*, Hradec Králové 2020, s. 110–111.

123 Pomůckám k výuce dějepisu se obecně věnuje M. Šustová: *Stalo se v zemi české*, s. 7–11; H. Mandelová: *Dějepis (školní)*, s. 24. Ani jedna z autorek se dějepisnými atlasy z tohoto období ve svém textu nezabývá. Mandelová uvádí v závěrečném soupisu učebnic do roku 1918 pouze dva – Lepařův *Politický atlas k dějinám starého věku* (Praha 1870) a českou verzi Schubertova atlasu k dějinám starověku, *Atlas antiquus. Historicko-geografický atlas školní starověku* (Vídeň – Olomouc 1897).

124 Obavy autorů o to, aby byla jejich práce schválena, nebyly zřejmě ničím nestandardním. Drobnou zmínku nacházíme např. v dopise Františka Kameníčka Josefu Kalouskovi, který mu během zpracování učebnice dějepisu píše: „Snažíme se zpracovati látku dle nejnovějších pramenů, takže snad bude schválena. Prosím, neračte se ještě o tom nikomu zmiňovati.“ František Kameníček Josefu Kalouskovi, 1895, 20. června, [Brno], in: *Korespondence Josefa Kalouska s českými historiky*, I., ed. Marie Ryantová, Praha 2019 s. 142.

125 A. Šetelík: *Sbírka normálí platných pro české školy střední*, s. 661.

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Mapování dějin.

Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.